

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

**«Διερεύνηση των μεθόδων εξασφάλισης τροφής
και των διατροφικών επιπτώσεων κατά την
περίοδο της Γερμανικής κατοχής: Προσωπικές
μαρτυρίες κατοίκων της Αθήνας»**

Επιβλέποντες:

Κων/νος Αποστολόπουλος
Βασίλειος Σταυρινός
Αντωνία Ματάλα

Φοιτητές:

Βάϊα Καρακώστα (Α.Μ. 9426)
Νικόλαος Πάτας (Α.Μ. 9411)

Αθήνα 1998

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΜΕΡΟΣ Α': ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ	3
1. Αιτιογενείς παράγοντες της εμφάνισης του επισιτιστικού προβλήματος στην Αθήνα την περίοδο της Γερμανικής κατοχής.	4
1.1. Γεωργία.....	4
1.2. Κτηνοτροφία.....	5
1.3. Αλιεία	6
1.4. Βιομηχανία	6
1.5. Εμπόριο	7
1.6. Άλλοι παράγοντες	8
2. Η επισιτιστική κατάσταση της Αθήνας την περίοδο της Γερμανικής κατοχής.	11
3. Τιμές προϊόντων – Μισθοί - Πληθωρισμός.....	18
4. Η οργάνωση της Μαύρης Αγοράς	21
5. Νοσηρότητα και θνησιμότητα των Αθηναίων κατά την περίοδο του λιμού.	24
6. Η δράση του Ελληνικού και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα.	29
6.1. Επιτροπή Διαχείρισης των Αποστολών Τροφίμων του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού.	29
6.2. Η δεύτερη μικτή Σουηδοελβετική Επιτροπή Βοηθείας του Δ.Ε.Σ.....	31
6.3. Η προσφορά του Ε.Ε.Σ. στην διατροφή των Αθηναίων.	32
6.4. Η προσφορά του Ε.Ε.Σ. στη νοσηλεία των Αθηναίων	33
ΜΕΡΟΣ Β': ΕΠΙΤΟΠΙΑ ΕΡΕΥΝΑ	35
1. Μεθοδολογική προσέγγιση.	36
2. Παρουσίαση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων της έρευνας	38
2.1. Δημογραφικά στοιχεία του δείγματος της έρευνας.	38
2.2. Διατροφικές συνήθειες των ανθρώπων κατά την περίοδο της κατοχής.	39
2.3. Μέθοδοι εξασφάλισης της τροφής.....	43
2.4. Μέθοδοι μαγειρέματος και συντήρησης των τροφίμων	49
2.5. Τροφικές ελλείψεις και ασυνήθειες διαιτητικές επιλογές.	50
2.6. Επιπτώσεις του λιμού στην υγεία των Αθηναίων την περίοδο 1940-44.	52

ΜΕΡΟΣ Γ΄ 57

ΠΑΡΑΘΕΣΗ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΩΝ
ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ, ΟΙ ΟΠΟΙΟΙ ΕΖΗΣΑΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ. 58

ΜΕΡΟΣ Δ΄: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 66

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄: ΠΙΝΑΚΕΣ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΜΕΡΟΥΣ..... 72

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄: ΠΙΝΑΚΕΣ ΤΗΣ ΕΠΙΤΟΠΙΑΣ ΕΡΕΥΝΑΣ..... 82

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ΄: ΕΝΤΥΠΟ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ 109

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ΄: ΧΑΡΤΟΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΑΤΟΧΗΣ 114

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε΄: ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ..... 121

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 133

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η τραγωδία που υπέστη ο Ελληνικός λαός κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής 1941-44, αποτελεί αναμφισβήτητα μία από τις πιο δραματικές σελίδες της Ελληνικής ιστορίας. Ο Ελληνικός λαός, παρά τις άθλιες συνθήκες που διαμορφώθηκαν σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης ζωής και δραστηριότητας, κατόρθωσε να υψώσει το ανάστημά του μπροστά στους ξένους κατακτητές. Μέχρι σήμερα έχουν γραφεί αρκετά βιβλία για τον ηρωικό αγώνα και τα μαρτύρια που υφίστατο ο λαός της Ελλάδας.

Η υπάρχουσα βιβλιογραφία παρέχει πλήθος πληροφοριών για τη γενικότερη κατάσταση που επικρατούσε στην Αθήνα κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής. Ελάχιστα, όμως, είναι τα βιβλία, τα οποία αναφέρονται σε προσωπικές μαρτυρίες κατοίκων της Αθήνας.

Η παρούσα μελέτη δεν αναφέρεται σε ιστορικά και πολεμικά γεγονότα, ούτε επεκτείνεται σε ολόκληρη την επικράτεια της Ελλάδας, παρά το γεγονός πως όλες οι περιφέρειες της Χώρας, άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο, πλήγησαν, λόγω του πολέμου.

Σκοπό της παρούσας εργασίας αποτελεί η μελέτη και ανάλυση των μεθόδων επιβίωσης και των διατροφικών επιπτώσεων κατά την περίοδο 1940-44, στην περιοχή της Αθήνας, σύμφωνα με μαρτυρίες των ιδίων των Αθηναίων. Συγκεκριμένα, η έρευνα αποσκοπεί στη συλλογή πληροφοριών που σχετίζονται με τις διατροφικές συνήθειες, τους τρόπους εξασφάλισης τροφίμων και τα προβλήματα υγείας που έπληξαν τους Αθηναίους κατά τη Γερμανική κατοχή.

Στόχος της μελέτης, επίσης, είναι να εξετάσει κατά πόσο φαινόμενα όπως ο υποσιτισμός, η δυστυχία, η φτώχεια και η στέρηση επηρέασαν τα ήθη και έθιμα, τις θρησκευτικές παραδόσεις, τα διατροφικά «ταμπού» και τις κοινωνικές σχέσεις.

Η εργασία περιλαμβάνει τέσσερα μέρη. Στο πρώτο μέρος καταγράφονται γενικές πληροφορίες, οι οποίες συγκεντρώθηκαν ανατρέχοντας στην Ελληνική και Ξένη βιβλιογραφία. Οι πληροφορίες αφορούν στις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις που διαδραματίστηκαν κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής. Στο δεύτερο μέρος γίνεται παρουσίαση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων της προσωπικής έρευνας, η οποία διεξήχθη με τη λήψη συνεντεύξεων.

Στο τρίτο μέρος παρατίθενται αυτούσιες μαρτυρίες κατοίκων της Αθήνας που

συμμετείχαν στην έρευνα.

Τέλος, στο τέταρτο μέρος, διατυπώνονται τα συμπεράσματα που απορρέουν από τη διεξαγωγή της μελέτης.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

1. Αποφασίζει ταυτόχρονα της εμφάνισης του εθνικοκρατικού προδρόμου στην πόλη της περιόδου της Γερμανικής κατοχής.

Η Αθήνα ήταν η πόλη της Ελλάδας που επλήρωσε το μεγαλύτερο μέρος των δυσκολιών της Γερμανικής κατοχής. Αυτό το κίνημα κινήσε ήταν, έρχεται να εξετάζουμε το υπόλοιπο για τη ζωή των πολιτών άνω από την κατοχή. Με την κλιμακώση της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και στη συνέχεια με την αφοσίωση των Γερμανών, η οικονομία αλόγως της Ελλάδας, είχε δεχθεί κάποια κίνημα, αν η επικοινωνία μεταξύ των ελληνικών περιοχών κινήσει αδύνατη, αφού όλα τα συστήματα μεταφοράς είχαν εξαντληθεί με αποτέλεσμα η Αθήνα να υποστεί από την καταστολή και άλλους με τον πόλεμο και άλλες δυσκολίες.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

1.1. Γενικά

Κατά τη διάρκεια της Γερμανικής κατοχής, η γεωργική παραγωγή παρουσίασε σημαντική μείωση, η οποία οφείλεται σε ποσοστό 80% επί της προπολεμικής ετήσιας παραγωγής. Οι παράγοντες, που οδήγησαν στη μείωση αυτή, είναι οι εξής:

- η αποκοπή των τραπεζοειδών παρακλών της Ελλάδας, όπως της Ανατολικής Μακεδονίας, της Δυτικής Θράκης και των Ιονίων νήσων (το όλο πρώτο προέβλεπε στους δουλοκόπους και τα Ιόνια νησιά στους Ιταλούς),
- η αφαίρεση της παραγωγής, αν τα στρατεύματα κατοχής,
- η αποκοπή των πόρων της οικονομίας της υπόθεσης της πόλης,
- η καταστροφή και η αποκοπή των πόρων των αγροτικών μηχανημάτων και των προμηθειών ζωών,
- η έλλειψη σπόρων,
- η έλλειψη χημικών προϊόντων, λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων, λόγω μη επικοινωνίας τους η έλλειψη της οικονομίας παραγωγής τους,
- οι έλλειψεις, μεταφορικών οχημάτων και
- η έλλειψη της επικοινωνίας μεταξύ των διαφόρων περιοχών της χώρας.

Επομένως, το συνολικό που παράχθηκε από αυτό όλο επήρξα την περίοδο της κατοχής ήταν, που έφτανε τους 300.000 τόνοις, έναντι των 540.000 τόνων

1. Αιτιογενείς παράγοντες της εμφάνισης του επισιτιστικού προβλήματος στην Αθήνα την περίοδο της Γερμανικής κατοχής.

Η Αθήνα ήταν η πόλη της Ελλάδας, που επωμίστηκε το μεγαλύτερο μέρος των συνεπειών της Γερμανικής κατοχής. Αστικό κέντρο καθώς ήταν, έπρεπε να εφοδιάζεται τα απαραίτητα για τη ζωή των πολιτών αγαθά από την επαρχία. Με την εμπλοκή, όμως, της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και στη συνέχεια με την εισβολή των Γερμανών, η οικονομία ολόκληρης της Ελλάδας, είχε δεχθεί καίριο πλήγμα και η επικοινωνία μεταξύ των ελληνικών περιοχών κατέστη αδύνατη, αφού όλα τα συστήματα μεταφοράς είχαν εξαρθρωθεί, με αποτέλεσμα η Αθήνα να υποφέγει απ' την επισιτιστική κατάσταση πιο πολύ από άλλες περιοχές της χώρας.

Στη συνέχεια, παρουσιάζονται τα προβλήματα, που εμφανίστηκαν σε διάφορους τομείς της Ελληνικής οικονομίας, οι οποίοι σχετίζονται άμεσα με την επισιτιστική κατάσταση της χώρας.

1.1. Γεωργία

Κατά τη διάρκεια της Γερμανικής κατοχής, η γεωργική παραγωγή παρουσίασε σημαντική μείωση, η οποία ανήλθε σε ποσοστό 60% επί της προπολεμικής ετήσιας παραγωγής. Οι παράγοντες, που οδήγησαν στη μείωση αυτή, είναι οι εξής:

- ♦ η αποκοπή των πλουσιότερων τμημάτων της Ελλάδας, όπως της Ανατολικής Μακεδονίας, της Δυτικής Θράκης και των Ιονίων νήσων (τα δύο πρώτα περιήλθαν στους Βουλγάρους και τα Ιόνια νησιά στους Ιταλούς),
- ♦ η αρπαγή της παραγωγής απ' τα στρατεύματα κατοχής,
- ♦ η συγκέντρωση μεγάλου μέρους του πληθυσμού της υπαίθρου στις πόλεις,
- ♦ η καταστροφή και αφαίρεση απ' τους εισβολείς των αγροτικών μηχανημάτων και των αροτριώντων ζώων,
- ♦ η έλλειψη σπόρων,
- ♦ η έλλειψη χημικών προϊόντων, λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων, λόγω μη εισαγωγής τους ή διακοπής της εγχώριας παραγωγής τους,
- ♦ οι αντίξοες μετεωρολογικές συνθήκες και
- ♦ η διακοπή της επικοινωνίας μεταξύ των διαφόρων περιοχών της χώρας.

Συγκεκριμένα, το σιτάρι που παραγόταν κατά μέσο όρο ετησίως την περίοδο της κατοχής μόλις που έφτανε τους 390.000 τόνους, έναντι των 840.000 τόνων

προπολεμικής παραγωγής (ή 668.000 τόνων αν ληφθούν υπόψη και οι αποκομμένες περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας, της Δυτικής Θράκης και των Ιονίων νήσων). Ομοίως, η παραγωγή της σταφίδας από 124.150 τόνους το 1940, κατήλθε στους 98.000 τόνους το '41, στους 69.000 τόνους το '42, στους 62.000 τόνους το '43 και στους 59.000 τόνους το '44. Όσον αφορά το ελαιόλαδο, ενώ η παραγωγή του το 1939 έφθανε τους 140.000 τόνους, το 1940 κατήλθε στους 102.000 τόνους, το 1941 στους 89.000 τόνους και το '42 και '43 στους 83.000 τόνους.¹

1.2. Κτηνοτροφία

Από τον πόλεμο και την εχθρική κατοχή, οι ζημιές στον κτηνοτροφικό πλούτο της χώρας, έφθασαν το 40%. Οι ζημιές οφείλονται κυρίως:

- ♦ στις διαρπαγές απ' τα στρατεύματα κατοχής,
- ♦ στην ανικανότητα συντήρησης των ζώων (έλλειψη ζωοτροφών κ.ά.),
- ♦ στην αθρόα σφαγή μεγάλου μέρους των ζώων, λόγω του λιμού και
- ♦ στην έλλειψη εισαγωγών από το εξωτερικό.² (παρ. Α, πιν. 1).

Παρ' όλο που η Ελλάδα ήταν βασικά μία αγροτική χώρα, τα κύρια προϊόντα της Ελληνικής γης ήταν ο καπνός, η κορινθιακή σταφίδα, το κρασί και άλλα «πολυτελείας» εμπορεύματα, τα οποία στην πραγματικότητα δεν ήταν τρόφιμα. Αυτά τα προϊόντα, συνήθως εξάγονταν σε ξένες χώρες και τα έσοδα από την πώλησή τους εξασφάλιζαν τους πόρους για την εισαγωγή απαραίτητων προϊόντων διατροφής, όπως το σιτάρι και τα γαλακτοκομικά προϊόντα. Δεδομένου, λοιπόν, ότι η Ελλάδα δεν ήταν ούτε προπολεμικώς αυτάρκης χώρα και η αντιμετώπιση των αναγκών της σε είδη πρώτης ανάγκης εξαρτώνταν από τις εισαγωγές από το εξωτερικό, οι οποίες μάλιστα λόγω του αποκλεισμού από τους συμμάχους αλλά και λόγω της

¹ – Τράπεζα της Ελλάδος, «Έκθεσις του Διοικητού της Τραπέζης επί του ισολογισμού του έτους 1940», Αθήναι 1941, σελ. 12,14.

– Τράπεζα της Ελλάδος, «Έκθεσις του Διοικητού της Τραπέζης επί των ισολογισμών των ετών 1941, 1944, 1945 και 1946», Αθήναι 1947, σελ. 67-68.

– Μαγκριώτης Δ., «Θυσίαι της Ελλάδος και Εγκλήματα κατοχής κατά τα έτη 1941-1944», επανέκδοση Αθήνα 1996, σελ. 47.

– Πανταζίδης Ξενοφών, «Η ιστορία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού», 1^{ος} τόμος, Αθήνα 1987, σελ. 286.

² ό.π. (υποσ. 1), Έκθεση του Διοικητού της Τραπέζης Ελλάδος επί των ισολογισμών των ετών 1941, 1944, 1945 και 1946, σελ. 74.

– ό.π. (υποσ. 1), Μαγκριώτης Δ., σελ. 49.

απαγόρευσης των Γερμανών δεν πραγματοποιούνταν, γίνεται εύκολα αντιληπτό το σημείο αθλιότητας, στο οποίο είχε κατέλθει το βιοτικό επίπεδο του Ελληνικού λαού.³

1.3. Αλιεία

Πριν την κατοχή, η αλιεία δεν ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένη στην Ελλάδα. Η παραγωγή ανέρχονταν σε 23-25.000 τόνους ετησίως και κάλυπτε τις μισές και λιγότερες ανάγκες του πληθυσμού. Με την εισβολή των Γερμανών η κατάσταση χειροτέρεψε ακόμη περισσότερο. Αλιευτικές περιφέρειες του μεγαλύτερου μέρους των Ελληνικών ακτών αποκλείστηκαν για στρατιωτικούς λόγους. Η νυχτερινή αλιεία απαγορεύτηκε και τα περισσότερα αλιευτικά σκάφη αχρηστεύτηκαν λόγω επιτάξεων και λόγω καταστροφής τους από πολεμικές ενέργειες ή ατελούς συντήρησης. Τα αλιευτικά εργαλεία ήταν πολύ δύσκολο να ανανεωθούν, γι' αυτό επιτράπηκε η αλιεία με εκρηκτικές ύλες. Η μέθοδος αυτή ήταν ανεκτή και από τα στρατεύματα κατοχής, εφόσον αυτά καρπώνονταν το μεγαλύτερο μέρος των αλιευμάτων. Η μηχανοκίνητη αλιεία περιορίστηκε στο ελάχιστο. Μόνο η παράκτια ασκείτο εντατικά, ήταν όμως αδύνατον να καλύψει τις ανάγκες του πληθυσμού, λόγω ελάχιστης απόδοσης.

Επίσης, ανατέθηκε και η αλιεία των εσωτερικών υδάτων (λιμνών, λιμνοθαλασσών), όμως αργότερα θεωρήθηκε «ληστρική», αφού δεν τηρούνταν οι προϋποθέσεις της ορθολογικής εκμετάλλευσης. Έτσι, η ιχθυοπαραγωγή κατά την περίοδο της κατοχής υπέστη σοβαρότατη μείωση, αφού κατήλθε στο 1/4 περίπου του προπολεμικού επιπέδου. Την ίδια περίοδο οι εισαγωγές απ' το εξωτερικό ήταν ασήμαντες.⁴

1.4. Βιομηχανία

Τα τελευταία πριν τον πόλεμο έτη, η βιομηχανία απέβη ένας από τους

³- ό.π. (υποσ. 1), Έκθεση του Διοικητού της Τραπέζης Ελλάδος επί των ισολογισμών των ετών 1941, 1944, 1945 και 1946, σελ. 69.

– Ηουμουζιος S.L., «Starvation in Greece», 1943, σελ. 5.

– Θωμαδάκης Σταύρος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση», Αθήνα 1984, σελ. 122.

⁴-ό.π. (υποσ. 1), Έκθεση του Διοικητού της Τραπέζης Ελλάδος επί των ισολογισμών των ετών 1941, 1944, 1945 και 1946, σελ. 77.

– ό.π. (υποσ. 1), Μαγκριώτης Δ., σελ. 51.

– ό.π. (υποσ. 1), Πανταζίδης Ξεν., σελ. 286.

σημαντικότερους παραγωγικούς κλάδους της οικονομίας της χώρας. Κατά το 1939, ο δείκτης βιομηχανικής απόδοσης ανήλθε σε 179 (βάση 1928-100). Προπολεμικά η εγχώρια βιομηχανία κάλυπτε το μεγαλύτερο τμήμα των αναγκών του πληθυσμού. Με την είσοδο όμως των Γερμανών, η βιομηχανική δραστηριότητα της χώρας ανεστάλη λόγω:

- ♦ επίταξης εργοστασίων πρώτων υλών και καυσίμων,
- ♦ δυσχέρειας ανεφοδιασμού πρώτων υλών και καυσίμων από το εξωτερικό αλλά και το εσωτερικό, και
- ♦ απαγόρευσης χορήγησης ηλεκτρικού ρεύματος, πλην των εργοστασίων που λειτουργούσαν για λογαριασμό των Γερμανών.⁵

1.5. Εμπόριο

Κατά τη διάρκεια της κατοχής το εμπόριο διεξαγόταν μέσω των ξένων εμπορικών εταιριών Degriges (γερμανική) και Sacig (ιταλική). Οι εταιρείες αυτές ουσιαστικά είχαν αναλάβει το δικαίωμα να ρυθμίζουν τις εισαγωγές και τις εξαγωγές των εμπορευμάτων και να εισπράττουν τα εισαγωγικά τέλη και δικαιώματα, τα οποία κυριαρχικά ανήκαν στο Κράτος. Μέσω αυτών των εταιρειών το εισαγωγικό εμπόριο περιορίστηκε στην εισαγωγή δευτερεύουσας σημασίας εμπορευμάτων, προερχόμενα κυρίως από τις χώρες των κατακτητών. Αντίστοιχα, οι εξαγωγές γίνονταν επίσης προς τις χώρες αυτές, αλλά τα εξαγόμενα Ελληνικά προϊόντα ήταν ζωτικοτάτης σημασίας. Οι κατακτητές κατά τη διεξαγωγή του εμπορίου αυτού, απέβλεπαν αποκλειστικά στην ικανοποίηση των δικών τους αναγκών, αδιαφορώντας για την Ελληνική οικονομία και την επιβίωση των Ελλήνων.

Η λεηλασία και η διαρπαγή των Ελληνικών εμπορευμάτων που προορίζονταν για εξαγωγή, γίνονταν είτε άμεσα με επιτάξεις και άλλα πιεστικά μέτρα, είτε έμμεσα με αγορές με πληθωρικές δραχμές, τις οποίες διέθεταν άφθονα οι κατακτητές.⁶

⁵ –ό.π. (υποσ. 1), Έκθεση του Διοικητού της Τραπέζης Ελλάδος επί των ισολογισμών των ετών 1941, 1944, 1945 και 1946, σελ. 78.

– ό.π. (υποσ. 1), Μαγκριώτης Δ., σελ. 52.

⁶ –ό.π. (υποσ. 1) Έκθεση του Διοικητού της Τραπέζης Ελλάδος επί των ισολογισμών των ετών 1941, 1944, 1945 και 1946, σελ. 86-87.

– ό.π. (υποσ. 1), Μαγκριώτης Δ., σελ. 52.

1.6. Άλλοι παράγοντες

Με την είσοδό τους στην Ελλάδα, οι Γερμανοί δεν σεβάστηκαν καμία από τις διατάξεις της 6^{ης} Σύμβασης της Χάγης και συγκεκριμένα τα άρθρα 46, 47 και 52.⁷ Προέβησαν σε λεηλασίες και αρπαγές, ενώ σύμφωνα με διεθνείς συμφωνίες υποχρέωσή τους ήταν να συντηρούν με δικά τους εφόδια τους ανθρώπους που είχαν κατακτήσει.⁸

Οι Γερμανοί έφθασαν στην Ελλάδα χωρίς επιμελητεία και φαρμακευτικό υλικό. Ολόκληρη η στρατιά τους έπρεπε να ζήσει από τους πόρους της Ελλάδας. Πρόγραμμά τους ήταν να εισβάλουν στη χώρα και με αρπαγές και λεηλασίες να συντηρούν τα στρατεύματά τους και να φορτώνουν τρόφιμα και πολύτιμα είδη για τη Γερμανία. Έτσι, τρόφιμα, φάρμακα, είδη ρουχισμού, μέταλλα, μεταφορικά μέσα ακόμη και επιστημονικά εργαλεία επιτάχθηκαν.⁹ Αρχικά, δεσμεύτηκαν το βαμβάκι, η ποτάσα, τα δέρματα, το σαπούνι, η ξυλεία, το οινόπνευμα, το πετρέλαιο, ο σίδηρος, άλλα μέταλλα, τα τσιμέντα και τα φαρμακευτικά υλικά ως είδη πολεμικού εμπορίου. Στη συνέχεια προστέθηκαν το λάδι, η σταφίδα, το κρέας, τα λίπη, το τυρί, οι πατάτες, ο καπνός και άλλα είδη απαραίτητα για τη ζωή του λαού. Με αυστηρές και τρομοκρατικές διαταγές που χαρακτήριζαν ακόμα και την ύπαρξη ελάχιστης ποσότητα τροφίμων ως λαθρεμπόριο πολέμου, οι αρχές Κατοχής ανάγκασαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Αθήνας να παραδώσει ό,τι είχε στο σπίτι του ακόμη και φάρμακα.¹⁰ Η απανθρωπιά και η βαρβαρότητα των κατακτητών έφθασε στο σημείο επίταξης ακόμα και των τροφίμων των λαϊκών συσσιτίων, έστω κι αν αυτά ήταν όσπρια ή σούπες χωρίς λάδι. Και το νερό της Ούλεν στερούνταν οι κάτοικοι της πρωτεύουσας, εφ' όσον αυτό δεσμευόταν, για να αποσταλεί με πολλά άλλα αγαθά στα στρατεύματα του Ρόμμελ στην Αφρική. Επίσης, στους τόπους παραγωγής λαχανικών ιδρύθηκαν εργοστάσια κονσερβοποίησης των κηπευτικών προϊόντων και

⁷ Άρθρο 46, παρ. 1. Η τιμή, τα οικογενειακά δικαιώματα, η ζωή των ατόμων και η ιδιωτική περιουσία καθώς και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και η άσκηση της λατρείας οφείλουν να είναι σεβαστές.
παρ. 2. Η ιδιωτική περιουσία δεν μπορεί να δημευθεί.

Άρθρο 47. Η λεηλασία ρητώς απαγορεύεται.

Άρθρο 52. Επιτάξεις σε είδος και υπηρεσίες δεν μπορούν να ζητηθούν από τις Κοινότητες ή τους κατοίκους...

Ο.π. (υποσ. 1), Μαγκριώτης Δ., σελ. 21-22.

⁸ Τσουδερός Ε., «Ο επισιτισμός 1941-1944», Αθήναι 1946, σελ. 6.

⁹ –Ζάννας Αλεξ., «Η κατοχή», Αθήνα 1964, σελ. 13.

– Γατόπουλος Δ., «Ιστορία της κατοχής», Τόμος Β, Αθήναι α.χ., σελ. 48.

¹⁰ ό.π. (υποσ. 9), Γατόπουλος Δ., σελ. 49.

υπηρεσία αποστολής τους προς τις χώρες του Άξονα. Με το σχέδιο «ελέγχου της παραγωγής και της μεταφοράς των προϊόντων» και με την απαγόρευση πώλησης των διαφόρων ειδών στον τόπο παραγωγής τους, τα απαραίτητα για τη ζωή του Ελληνικού λαού προϊόντα περιήλθαν στα χέρια των κατακτητών.¹¹

Αξίζει να αναφερθεί ότι συνήθης περίπτωση ήταν και η επίταξη οικημάτων για στρατωνισμό γερμανικών μονάδων. Η επίταξη δεν περιοριζόταν μόνο στη χρήση του οικήματος, αλλά επεκτεινόταν και στη δέσμευση όλων των οικιακών σκευών και των διαφόρων αντικειμένων του σπιτιού. Με τον τρόπο αυτό αρκετοί Αθηναίοι έμειναν χωρίς στέγη, καταδικασμένοι σε θάνατο από την πείνα και το ψύχος.¹²

Προκειμένου οι Γερμανοί να αποφύγουν τον χαρακτηρισμό ως άρπαγες των ειδών διατροφής, έθεσαν σε υποχρεωτική κυκλοφορία ειδικό νόμισμα, το Μάρκο Κατοχής, «Reichs Kredit Kassenscheine», το οποίο εκτυπωνόταν σε απεριόριστο αριθμό και χωρίς κανέναν απολύτως έλεγχο, αφού κάθε στρατιωτική μονάδα ήταν εφοδιασμένη με εκτυπωτικό μηχάνημα. Με τον τρόπο αυτό «νομίμως» καταλήστευαν οι κατακτητές τα Ελληνικά αγαθά. Η τιμή του Μάρκου Κατοχής ορίστηκε αρχικά στις 50 και αργότερα στις 60 δραχμές. Την ίδια μέθοδο εφάρμοσαν και οι Ιταλοί με τη Μεσογειακή Δραχμή. Η παραδοχή της ήταν υποχρεωτική και για όσους αρνούνταν να τη δεχθούν, οριζόταν ποινή φυλάκισης. Με τον τρόπο αυτό σε λίγο χρόνο τεράστιες ποσότητες ειδών διατροφής και πρώτης ανάγκης «αγοράστηκαν» από τους κατακτητές. Όταν οι αρχές Κατοχής, από τον Αύγουστο του 1941, ανέλαβαν τον έλεγχο της Εκδοτικής Τράπεζας της Ελλάδος, απέσυραν από την κυκλοφορία τα κατοχικά μάρκα και τις λιρέτες και επιδόθηκαν στην εντατική έκδοση Ελληνικού χαρτονομίσματος. Έτσι, από το καλοκαίρι του '41 άρχισε το δράμα της Ελληνικής δραχμής, η τραγωδία των δραχμοσυντήρητων μισθωτών, η αναστάτωση της Ελληνικής αγοράς και ο αφηνιασμός στο Χρηματιστήριο.¹³

Η αποδιοργάνωση και η αποσύνθεση της παραγωγικής μηχανής, η εξάρθρωση των μεταφορών, η αδυναμία εισαγωγής αγαθών απ' το εξωτερικό, ο αχαλίνωτος χρηματικός πληθωρισμός και η ταχεία εξανέμιση των αποθεμάτων τροφίμων, οδήγησαν την Ελλάδα στη βαθύτερη και τραγικότερη εθνική και

¹¹ - ό.π. (υποσ. 9), Γατόπουλος Δ., σελ. 48-49.

- ό.π. (υποσ. 1), Μαγκριώτης Δ., σελ. 40-41.

¹² - ό.π. (υποσ. 1), Μαγκριώτης Δ., σελ. 40.

¹³ - ό.π. (υποσ. 1) Μαγκριώτης Δ., σελ. 32-33.

- ό.π. (υποσ. 9), Γατόπουλος Δ., σελ. 43-44.

οικονομική κρίση της τελευταίας εκατονταετίας και το γενναίο και υπερήφανο λαό της στην άφατη συμφορά του υποσιτισμού και των στερήσεων, που κορυφώθηκε δραματικά με την έλευση του ζοφερού χειμώνα 1941-42 και λίγο έλειψε να παρουσιαστεί κίνδυνος ομαδικής γενοκτονίας της Ελληνικής φυλής.¹⁴ Τη συμφορά αυτή την έζησαν περισσότερο οι κάτοικοι των μεγάλων αστικών κέντρων και ιδιαίτερα της Αθήνας και του Πειραιά, αφού το χειμώνα '41-'42, περίπου το 1/10 του πληθυσμού τους ξεκληρίστηκε από την πείνα.¹⁵

Ο λαός είχε να βρει μεγάλες δυσκολίες στην Ελληνική πραγματικότητα εκείνης εποχής περπατώντας έρμαιο στο κατίσαρό του το χειμώνα του 1941-42. Ο κλόνη της Γερμανικής κατοχής «νύχια» η οποία εντάσσεται την Αθήνα με το πρώτο πλάνο επιστημονικής ρυθμίσεως περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε ως εξής: «Αυτό που είδα στην Ελλάδα υπερβαίνει κατά εκατό φορές ο πόθος έχω νιώσει σχετικά με την κατάσταση της. Δύο φυσήσαν σε να έχω γίνει στην Κόρινθο. Όταν το πλάνο μου πήγε στην υαλή, περιεκαλύφθη από εκατοντάδες ανθρώπους που ζητούσαν κλάματα – κλάμα με ταυίζονταν ένα νύχλιο από πικρά πλάκωνμα από την πείνα». Περιγράφει μέσα στην πόλη, κυματίζοντας από πείνα. Οι άνθρωποι που συνάντησα, έμοιαζαν με σκίτηδες. Ενώ ο κλόνη του πρώτου περιγράφει την Αθήνα σε ένα έρημο και περπατώντας πόλη, στην όλη υπάρχει άδεια – γύρω ή σκυλιά στους δρόμους, καθώς όλα είναι ερημικά.¹⁶ Ο λαός της Αθήνας ήταν καταδικασμένος σε εφύρα, πριν να περπατάει άδεια.

Αυτή την ημέρα της εισβολής των Γερμανών στην Αθήνα (27 Απριλίου 1941) ως το τέλος του 1942 διακρίνονται δύο περίοδοι: στην πρώτη (Ιούλιος '41 – Φεβρουάριος '42) περιλαμβάνονται ο εξεκολούθητικός υποσιτισμός και στη δεύτερη (Ιούλιος '41 – Καλοκαίρι '42) ο πραγματικός λεοκτονία.¹⁷ Η δεύτερη χτύπησε όλες τις κοινωνικές ομάδες και όλους τους

Αυτή την ημέρα της εισβολής των Γερμανών στην Αθήνα (27 Απριλίου 1941) ως το τέλος του 1942 διακρίνονται δύο περίοδοι: στην πρώτη (Ιούλιος '41 – Φεβρουάριος '42) περιλαμβάνονται ο εξεκολούθητικός υποσιτισμός και στη δεύτερη (Ιούλιος '41 – Καλοκαίρι '42) ο πραγματικός λεοκτονία.¹⁸ Η δεύτερη χτύπησε όλες τις κοινωνικές ομάδες και όλους τους

Η δεύτερη χτύπησε όλες τις κοινωνικές ομάδες και όλους τους

¹⁴ - ό.π. (υποσ. 1), Πανταζίδης Ξεν., σελ 286.
- ό.π. (υποσ. 1), Μαγκριώτης Δ., σελ. 29.
¹⁵ Μαρούδης Γιώργος, «Το ημερολόγιο της πείνας», Αθήνα 1976, σελ. 9.

2. Η επισιτιστική κατάσταση της Αθήνας την περίοδο της Γερμανικής κατοχής.

Η τραγωδία της Ελλάδας κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής είναι γνωστή σε όλο τον κόσμο. Η Ελλάδα, η οποία υπήρξε πρώτη στον αγώνα, ήταν τώρα πρώτη στον πόνο από τα δεινά που της επέβαλε με αγριότητα ο κατακτητής.¹⁶

Από τους πρώτους μήνες κατοχής στην Ελλάδα, οι Γερμανοί εφάρμοσαν το σατανικό τους σχέδιο: «με την πείνα επίθεση κατά των Ελλήνων». Ο Ελληνικός λαός έχανε το δικαίωμα να ζήσει, αφού οι κατακτητές ήταν αποφασισμένοι να χρησιμοποιήσουν όλους τους οικονομικούς πόρους και τ' αποθέματα της Ελλάδας, όχι μόνο για τις πολεμικές τους ανάγκες, αλλά και για την ενίσχυση της διατροφής των Αξονικών λαών.¹⁷

Ο λιμός πήρε γρήγορα μεγάλες διαστάσεις στην Ελληνική πρωτεύουσα και, όπως ειπώθηκε παραπάνω, έφθασε στο κορύφωμά του το χειμώνα του 1941-42. Ο εκδότης της Τουρκικής εφημερίδας «Vatan», ο οποίος επισκέφθηκε την Αθήνα με το πρώτο πλοίο επισιτιστικής βοήθειας, περιέγραψε την κατάσταση που επικρατούσε ως εξής: «Αυτό που είδα στην Ελλάδα υπερβαίνει κατά εκατό φορές ο,τιδήποτε έχει γραφεί σχετικά με την κατάστασή της. Μου φαινόταν σα να είχα μπει στην Κόλαση. Όταν το πλήρωμα του πλοίου πήγε στην ακτή, περικυκλώθηκε από εκατοντάδες ανθρώπους, που ζητούσαν κλαίγοντας – «Δώστε μας τουλάχιστον ένα ψίχουλο από ψωμί, πεθαίνουμε από την πείνα». Περπατώντας μέσα στην πόλη, κυριευτήκαμε από φρίκη. Οι άνθρωποι, που συναντούσαμε, έμοιαζαν με σκελετούς». Επίσης, ο καπετάνιος του πλοίου περιέγραψε την Αθήνα σα μία έρημη και πεινασμένη πόλη, όπου δεν υπήρχαν άλογα, γάτες ή σκυλιά στους δρόμους, καθώς όλα είχαν φαγωθεί.¹⁸ Ο λαός της Αθήνας ήταν καταδικασμένος σε σίγουρο, αργό και μαρτυρικό θάνατο.

Από την ημέρα της εισβολής των Γερμανών στην Αθήνα (27 Απριλίου 1941) ως το καλοκαίρι του 1942 διακρίνονται δύο περίοδοι: στην πρώτη (Άνοιξη '41 – Φθινόπωρο '41) περιλαμβάνεται ο εξακολουθητικός υποσιτισμός και στη δεύτερη (Φθινόπωρο '41 – Καλοκαίρι '42) η πραγματική λιμοκτονία.¹⁹

Η δυστυχία χτύπησε όλες τις κοινωνικές ομάδες και όλους τους

¹⁶ Τσουδερός Ε., «Ο επισιτισμός 1941-1944», Αθήναι 1946, σελ. 33.

¹⁷ Γατόπουλος Δ., «Ιστορία της κατοχής», Τόμος Β., Αθήνα α.χ., σελ. 47.

¹⁸ Hourmouzios S.L., «Starvation in Greece», 1943, σελ. 6.

¹⁹ Ο.π. (υποσ. 17), Γατόπουλος Δ., σελ. 52.

επαγγελματικούς κλάδους. Το δράμα της πείνας, που μέρα με τη μέρα έπαιρνε όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις, παρέσυρε εμπόρους, επαγγελματίες, επιστήμονες, μικροαστούς, όλο το δραχμοσυντήρητο πληθυσμό της Αθήνας. Οι αξιωματικοί και οι ήρωες της Αλβανίας, που με θάρρος και αυτοθυσία πολέμησαν τον κατακτητή, βρίσκονταν και αυτοί σε τραγική μοίρα, αφού σε ελάχιστο χρόνο έχασαν τα πάντα.²⁰

Οι φτωχογειτονίες, όμως, της Αθήνας ήταν εκείνες που σήκωσαν το μεγαλύτερο βάρος του λιμού. Στους «παραγκομαχαλάδες» σε καλύβες από τενεκέ και σανίδες, που δύσκολα θερμαίνονταν και κρατούνταν καθαρές, ζούσαν τετραμελείς και πενταμελείς προσφυγικές οικογένειες από τη Μικρά Ασία. Στα δύσκολα χρόνια της Γερμανικής Κατοχής, αυτοί οι άνθρωποι όχι μόνο δεν είχαν τη δυνατότητα να φύγουν στην επαρχία, όχι μόνο ήταν εντελώς παραμελημένοι από το Κράτος, αλλά ταυτόχρονα έχασαν και την εργασία τους. Η ζωή γι' αυτούς έγινε δυσβάστακτη.²¹

Η έλλειψη τροφίμων και η πείνα άρχισαν να μαστίζουν τις παραπάνω τάξεις του πληθυσμού της Αθήνας από το καλοκαίρι του 1941. Με διαταγές και αυστηρές προειδοποιήσεις οι αρχές Κατοχής όριζαν πως κάθε οικογένεια είχε το δικαίωμα να κατέχει ελάχιστες ποσότητες τροφίμων. Καθημερινά 300-400 πεινασμένοι Αθηναίοι σχημάτιζαν ατέλειωτες ουρές έξω από καταστήματα και μανάβικα και περίμεναν τρεις – τέσσερις ώρες, για να πάρουν κάποιο ασήμαντο είδος και πολλές φορές για να μην πάρουν στο τέλος τίποτα. Οι Γερμανοί δεν δίσταζαν να πουν: «-Τους βλέπετε όλους αυτούς; Σε λίγες εβδομάδες θα κάνουν ουρές μπροστά από τα φερετροποιεία»!²²

Στα εστιατόρια και στα ζαχαροπλαστεία, που ήταν γεμάτα από Γερμανούς στρατιώτες και δοσίλογους – συνεργάτες του κατακτητή, ο κατάλογος γινόταν κάθε μέρα μικρότερος. Οι βιτρίνες των καταστημάτων, που πουλούσαν είδη διατροφής άδειάζαν ή επιδείκνυαν άχρηστα πράγματα. Στα ζαχαροπλαστεία οι βιτρίνες ήταν γεμάτες με άδεια ταψάκια ή κουτιά γλυκών και λουκουμιών, επίσης άδεια. Στα εστιατόρια οι τροφές ήταν αλλοιωμένες και πρωτόγνωρες. Όπως αναφέρει ο Χρηστίδης Χρ. στο βιβλίο του: «... στα μακαρόνια ογκρατέν δεν υπάρχει τυρί, παρά

²⁰ - Γρηγοριάδης Φοίβος, «Γερμανοί. Κατοχή. Αντίσταση», Αθήναι 1973, σελ. 256 και - ό.π. (υποσ. 17), Γατόπουλος Δ., σελ. 49-50.

²¹ Mazower Mark, «Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής», μετάφραση Κουρεμένος Κων/νος, Αθήνα 1994, σελ. 61-62.

²² Ο.π. (υποσ. 17), Γατόπουλος Δ., σελ. 47-48.

ένα περίεργο σταχτί συγκολλητικό...», «... στο σπανακόρυζο ένα παράξενο χόρτο παίζει το ρόλο του σπανακιού...», «... ο χαλβάς ζαχάρεως έχει χρώμα πορτοκαλί...» και «... στο ρυζόγαλο η κανέλα μοιάζει με κόκκινο πιπέρι, η γλυκιά του γεύση δεν προέρχεται από ζάχαρη και το γάλα δεν είναι γάλα...».²³ Αργότερα, ούτε και αυτά τα παράξενα τρόφιμα υπήρχαν, για να σώσουν το λαό από την πείνα.

Το σταρένιο ψωμί, το οποίο πριν την κατοχή βρισκόταν καθημερινά στο τραπέζι των Αθηναίων, αποτελούσε τώρα είδος πολυτελείας. Το 1941, τα 30 δράμια ψωμιού (30 δράμια = 96 γρ., τυπική κατανάλωση ψωμιού στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο = 750 γρ./ημέρα το άτομο), που παρέχονταν με δελτίο, ήταν αποκλειστικά από καλαμπόκι, λούπινα ή «σκουπάλευρο» (αλεύρι από σόργο). Μόλις κρύωνε γινόταν σκληρό και θριβόταν σαν αμμοκονίαμα (σοβάς).²⁴ Μάλιστα, αρκετές φορές ήταν κατασκευασμένο και από τα υπολείμματα του καλαμποκιού, απ' ό,τι δηλαδή απέμενε ύστερα από την αφαίρεση του αμύλου και του καλαμποκέλαιου.²⁵ Τον Ιανουάριο του 1942 το ψωμί ήταν κατασκευασμένο μόνο από λούπινα, είχε πάχος δύο δάκτυλα του ανθρώπινου χεριού και ήταν βαρύτατο, αχώνευτο και κατακίτρινο.²⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμα και αυτό το κακής ποιότητας ψωμί δεν διανεμόταν καθημερινά.

Το κρέας αποτελούσε κι αυτό μία γλυκιά προπολεμική ανάμνηση. Την περίοδο της Γερμανικής κατοχής σκυλιά και γάτες σφάζονταν και πωλούνταν για αρνάκια και κουνέλια. Το άλογο αντικατέστησε το μοσχарάκι. Στις ταβέρνες τα πόδια όνου γίνονταν ωραιότατος και πανάκριβος μεζές. Οι εφημερίδες γέμιζαν καθημερινά με ονόματα ανθρώπων, που «καταβρόχιζαν» συστηματικά ή πουλούσαν κρέας όνου, σκύλου και γάτας.²⁷

Στο καθημερινό διαιτολόγιο των Αθηναίων τα χορταρικά κατείχαν την πρώτη θέση. Στα χωράφια οι άνθρωποι ανασκάλευαν την πρασινάδα, για να ικανοποιήσουν την πείνα τους. Τα λαχανικά, όπως το κουνουπίδι και τα παντζάρια, τα κολοκυθάκια και οι μελιτζάνες αναζητούνταν ως πολύτιμα τρόφιμα και αργότερα έγιναν και αυτά σπάνια.²⁸ Ο Μαρούδης Γ. στο ημερολόγιό του αναφέρει: «Απόψε (23 – 12 – 41)

²³ Χρηστίδης Χρ., «Χρόνια κατοχής 1941-1944, μαρτυρίες ημερολογίου», Αθήνα 1971, σελ. 10 και 25.

²⁴ - Ό.π. (υποσ. 23), Χρηστίδης Χρ., σελ. 185 και

- Πύρπασος Χρήστος, «Τον καιρό της μπομποτάς», Αθήνα 1977, σελ. 9.

²⁵ Γρηγοριάδης Φοίβος, «Γερμανοί. Κατοχή. Αντίσταση», Αθήνα 1973, σελ. 253.

²⁶ ό.π., (υποσ. 23), Χρηστίδης Χρ., σελ. 202.

²⁷ Μαρούδης Γιώργος, «Το ημερολόγιο της πείνας», Αθήνα 1976, σελ. 22, 51, 79 και 93.

²⁸ ό.π. (υποσ. 17), Γατόπουλος Δ., σελ. 48-52.

φάγαμε λαχανίδες βραστές. Ανάλαδες, δίχως ψωμί. Το δείπνο δεν κράτησε μήτε πέντε λεπτά της ώρας. Ωστόσο κανένας δεν σηκώθηκε απ' το τραπέζι της κουζίνας. Κοιτούσαμε τ' αδειανά πιάτα και δεν παίρναμε την απόφαση πως αποφάγαμε. Νιώθαμε σχεδόν νηστικοί». ²⁹ Τα χόρτα παρείχαν ελάχιστες θερμίδες και για να εξασφαλίσει κανείς σημαντικές ποσότητες υδατανθράκων, έπρεπε να καταναλώσει πέντε κιλά, πράγμα φυσικά αδύνατο. ³⁰

Άλλες συνήθειες τροφές της κατοχής ήταν η φάβα, το φαβοκέικ, οι φαβοκεφτέδες, η «σούπα του μπακάλη» (η οποία ήταν ένα είδος σούπας που περιελάμβανε μικρά κομμάτια από αποξηραμένα λαχανικά, όπως καρότο, σέλινο, αρακά, πατάτα, μπάμιες και ρύζι), τα χαρούπια, τα μπιζέλια, τα σκουληκιασμένα φασόλια κ.ά. ³¹ Στην πλατεία Βάθης, στο Μοναστηράκι και αλλού είχαν στηθεί πρόχειρες κουζίνες. Εκεί μπορούσε κανείς να βρει «κεφτέδες», «τηγανήτες» και διάφορες σούπες. Στο σχήμα και την ονομασία τα τρόφιμα αυτά έμοιαζαν λίγο με τους προπολεμικούς κεφτέδες και τις τηγανήτες, τα υλικά όμως ήταν άγνωστα. ³² Το γάλα και ο καφές ήταν φυσικά ανύπαρκτα. Στη θέση τους καταναλώνονταν τσάι του βουνού και ρεβυθοκαφές. Οι εφημερίδες ανακοίνωναν: «Επιτρέπεται η άλεσις δημητριακών και οσπρίων ως αντικαταστάτων του καφέ». ³³ Γλυκό της κατοχής ήταν το παστέλι, από μαύρες σταφίδες και λίγο σουσάμι. Το χρώμα του ήταν σκούρο καφέ από το συγκολλητικό, που εχρησιμοποιείτο ως σιρόπι. ³⁴ Εκτός από το παστέλι, στους δρόμους πωλούνταν επίσης χαρούπια, βαλανίδια, μπομπότα κ.ά. Συχνά στις εφημερίδες υπήρχαν εκκλήσεις προς την αγορανομία να επέμβει, διότι αρκετά ανησυχητικά κρούσματα εντερικών παθήσεων εμφανίζονταν από τα πρόχειρα παρασκευάσματα, που πωλούνταν στους δρόμους. Εκτός από τις παραπάνω τροφές έκαναν την εμφάνισή τους και μία σκουροκίτρινη καμένη ζάχαρη και αλμυρό κριθάρι, συλλεγμένα από βομβαρδισμένα και βυθισμένα καράβια. ³⁵

Στη μαύρη αγορά μπορούσε κάποιος να βρει μαντολάτο από τσουένι (το

²⁹ ό.π. (υποσ. 27), Μαρούδης Γιώργος, σελ. 35.

³⁰ ό.π. (υποσ. 21), Mazower Mark, σελ. 62.

³¹ - Πύρπασος Χρήστος, «Τον καιρό της μπομπότας», Αθήνα 1977, σελ. 13,

- Λιάτσος Δημήτριος, «Ιστορίες της κατοχής», Αθήνα 1973, σελ. 9 και

- ό.π. (υποσ. 23), Χρηστίδης Χρήστος, σελ. 251.

³² ό.π. (υποσ. 27), Μαρούδης Γ., σελ. 80.

³³ - Πύρπασος Χρήστος, «Τον καιρό της μπομπότας», Αθήνα 1977, σελ. 48 και

- ό.π. (υποσ. 27), Μαρούδης Γ., σελ. 68 και 84.

³⁴ - Σφαέλλος Κ., «Τα παιδιά στην κατοχή», Αθήνα 1976, σελ. 56,

- Λιάτσος Δημήτριος, «Ιστορίες της κατοχής», Αθήνα 1973, σελ. 17 και

- ό.π. (υποσ. 23), Χρηστίδης Χρ., σελ. 63.

³⁵ ό.π. (υποσ. 27), Μαρούδης Γιώργος, σελ. 21 και 35.

τσουένι ή τσοένι είναι η ρίζα του φυτού σαπωνόφυτο το φαρμακευτικό, χρήσιμο στον καθαρισμό υφασμάτων), παστέλι με χαρουπόμελο, σταφιδοκέικ από «σκουπάλευρο», χορτόπιτες με φύλλο από καλαμποκάλευρο και σουσαμόλαδο, γλυκά από αλεσμένα ξηρά σύκα, χαρουπόμελο, ζαχαρίνες, χαλβά από χαρουπόμελο και τσουένι, σπορέλαιο, καρότα και πατάτες αποξηραμένα κ.ά.³⁶

Δεν είχαν όμως όλοι οι πολίτες της Αθήνας τη δυνατότητα να προμηθεύονται τροφές σαν τις παραπάνω. Έτσι, βρωμερά και σάπια απορρίμματα τρώγονταν λαίμαργα από τα λιμασμένα πλήθη. Παιδιά και έφηβοι μάλωναν με τα σκυλιά, για να βρουν λίγη τροφή στα σκουπίδια. Τα κουκούτσια των εληών, που έτρωγαν οι Γερμανοί, τα παιδιά τα μάζευαν από το δρόμο και τα έγλειφαν, ώσπου να μείνει το ξύλο. Στους δρόμους και έξω από τα μεγάλα ξενοδοχεία, τα εστιατόρια και τα γερμανικά στρατόπεδα, γυναίκες και παιδιά ζητιάνευαν για ένα κομμάτι ψωμί. Αρκετές φορές οι Γερμανοί διασκέδαζαν, βλέποντας τα πεινασμένα Ελληνόπουλα να μαλώνουν μεταξύ τους για το ποιος θα προλάβει να αρπάξει τα αποφάγια που πετούσαν.³⁷

Δυστυχώς, την κατάσταση αυτή ούτε τα δελτία, ούτε τα λαϊκά συσσίτια μπορούσαν να την ανατρέψουν. Το Υπουργείο Επισιτισμού είχε εκδώσει περίπου 1.400.000 δελτία άρτου και 1.200.000 δελτία τροφίμων (ο πληθυσμός της περιφέρειας της πρωτεύουσας δεν ήταν πάνω από 1.100.000 κατοίκους).³⁸ Ωστόσο, τα τρόφιμα του δελτίου αντιπροσώπευαν, τον Οκτώβριο του 1941, μόλις 327 θερμίδες, το Νοέμβριο 183, το Δεκέμβριο 410, τον Ιανουάριο του 1942 356, το Φεβρουάριο 294, το Μάρτιο 357 και τον Απρίλιο 439 θερμίδες. (παρ. Α, πιν.2) Για τη στοιχειώδη όμως συντήρηση του ανθρώπινου οργανισμού απαιτούνταν κατά μέσο όρο 2.500 θερμίδες ημερησίως.³⁹ Επίσης, το Υπουργείο Επισιτισμού, από την άνοιξη του '41 ως την ερχόμενη του '42, δεν κατόρθωσε ουσιαστικά πράγματα. Εκτός από το ψωμί, το Μάιο του '41 επιβλήθηκε δελτίο και στο ρύζι, στο ελαιόλαδο και στη ζάχαρη. Τον Ιούνιο του '41 έγινε μία διανομή κρέατος, μία ρυζιού και μία ζάχαρης. Τον Ιούλιο του '41 έγιναν δύο διανομές μικρών μερίδων κρέατος και μία ρυζιού. Από κει και πέρα το μόνο που κατάφερε το Υπουργείο ήταν μεμονωμένες

³⁶ Πύρπασος Χρήστος, «Τον καιρό της μπομπότας», Αθήνα 1977, σελ. 10, 18, 19, 46.

³⁷ - ό.π. (υποσ. 17), Γατόπουλος Δ., σελ. 51,

- ό.π. (υποσ. 21), Mazower Mark, σελ. 62 και

- Ζάννας Αλεξ., «Η κατοχή», Αθήνα 1964, σελ. 19.

³⁸ Ζάννας Αλεξ., «Η κατοχή», Αθήνα 1964, σελ. 18.

³⁹ Ο.π. (υποσ. 27), Μαρούδης Γ., σελ. 9.

διανομές ελαιολάδου, σταφίδας και ζάχαρης.⁴⁰

Από την άλλη μεριά η κατάσταση στα λαϊκά συσσίτια ήταν τραγική. Οι 25.000 μερίδες που διανέμονταν ήταν σταγόνες στον ωκεανό. Έλεγχος και οργάνωση δεν υπήρχαν, με αποτέλεσμα να μην τρέφονται οι πραγματικά πεινασμένοι. Πολλές φορές οι υπεύθυνοι των κρατικών συσσιτίων φρόντιζαν μέσω αυτών να σιτιστούν οι ίδιοι και οι οικογένειές τους (και με το παραπάνω) παρά να βοηθήσουν τον λιμάζοντα λαό.⁴¹ Τα τρόφιμα που περιελάμβαναν τα συσσίτια ήταν συνήθως φασόλια ξηρά, ρεβίθια, φάβα, κουκιά, πράσο βραστό, μπιζέλια, πατάτες αποξηραμένες, «ζαρζαβατικά» και χυλός. Μερικές φορές, ο χυλός ήταν από «σκουπάλευρο», αλλά και τα όσπρια συνήθως ήταν σκουληκιασμένα.⁴² Επίσης, φλούδες κρεμμυδιών, που απέμεναν από τις διανομές στους τραπεζικούς, τους σιδηροδρομικούς και τους υπαλλήλους του Υπουργείου Γεωργίας και τα άχρηστα «τσιπούρα» από τα ρακοκάζανα, που δεν τρώγονταν ούτε από τα ζώα, όδευαν προς τα καζάνια των λαϊκών συσσιτίων.⁴³ Η ποσότητα των μερίδων που διανεμόταν ήταν ελάχιστη. Ο Δ. Γατόπουλος στο βιβλίο του δίδει ένα παράδειγμα: «... κολοκύθια 100 δράμια, τομάτα 3 δράμια, κρεμμύδια 8 δράμια. Η μερίδα αυτή αντιπροσώπευε 290 περίπου θερμίδες...».⁴⁴ Ακόμη όμως και αυτές οι υποτυπώδεις μερίδες δίδονταν στις φτωχίες οικογένειες της Αθήνας μόνο 2-3 φορές την εβδομάδα και μάλιστα όχι σε όλα τα μέλη τους. Συνήθως οι γυναίκες παραχωρούσαν τις μερίδες τους στα μικρά παιδιά. Επίσης, πολλοί από τους γραμμένους στα λαϊκά συσσίτια ήταν τόσο αδύναμοι, που δεν μπορούσαν να αντέξουν την πορεία ως τα κέντρα διανομής.⁴⁵ Το χειμώνα '41-'42 όλοι σχεδόν στην Αθήνα κυκλοφορούσαν κρατώντας στο χέρι το απαραίτητο δοχείο, ώστε με την πρώτη ευκαιρία να εφοδιαστούν έστω και μία κουταλιά ζεστό φαγητό. «Υπάρχει ποικιλία αφάνταστη τέτοιων εφοδίων του σύγχρονου «πολιτισμού», μα τα πιο πολλά δεν είναι παρά κοινά κονσερβοκούτια σε διάφορα μεγέθη και σχήματα», γράφει ο Γ. Μαρούδης στο ημερολόγιό του.⁴⁶

Κι ενώ οι Αθηναίοι λιμοκτονούσαν, οι Γερμανοί με παγερή αδιαφορία και προκλητικότητα γλεντούσαν στα φωταγωγημένα στρατιωτικά κέντρα, με τα αγαθά

⁴⁰ Ό.π. (υποσ. 21), Mazower Mark, σελ. 60-61.

⁴¹ Ό.π. (υποσ. 38), Ζάνας Αλεξ., σελ. 18.

⁴² - ό.π. (υποσ. 36), Πύρπασος Χρ., σελ. 31 και

- ό.π. (υποσ. 27), Μαρούδης Γ., σελ. 46, 49.

⁴³ ό.π. (υποσ. 25), Γρηγοριάδης Φ., σελ. 251-252.

⁴⁴ ό.π. (υποσ. 17), Γατόπουλος Δ., σελ. 52-53.

⁴⁵ ό.π. (υποσ. 21), Mazower Mark, σελ. 62-63.

⁴⁶ ό.π. (υποσ. 27), Μαρούδης Γ., σελ. 78.

που είχαν αρπάξει μέσα από τα χέρια του λαού. Μερικές φορές στρατιωτικοί και πολιτικοί αντιπρόσωποι των αρχών Κατοχής δήλωναν στις εφημερίδες για «το μέγιστο ενδιαφέρον της Γερμανίας και Ιταλίας υπέρ της ευημερίας του Ελληνικού λαού». Η πραγματικότητα, όμως, ήταν φανερά διαφορετική και εκφράζεται μέσα από τα λόγια Γερμανού στρατηγού, ο οποίος στην επιτροπή των Ελλήνων, που τον επισκέφτηκε και τον παρακάλεσε να μεριμνήσει για την εξασφάλιση των τροφίμων των λαϊκών συσσιτίων, απάντησε με ωμότητα και αγριότητα: «-Κύριοί μου, δεν μας μένει καιρός ν' ασχοληθούμε με τέτοιας φύσεως θέματα. Οι Έλληνες πρέπει να γνωρίζουν τούτο: οι πλούσιοι θα πεινάσουν, οι φτωχοί θα πεθάνουν και οι Γερμανοί θα νικήσουν»!⁴⁷ Ο νόμος της ζούγκλας κυριαρχούσε, επέβαλε τη δική του ηθική, τη δική του δικαιοσύνη.

Η μεγάλη ανάγκη της νομισματικής κυκλοφορίας, η σοβαρή απογοήτευση της χώρας από το αποδόμισό της, ο συνεχής περιορισμός της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής και η αλλεπάλληλη απομείωση των αποδομάτων τροφίμων και λοιπών ειδών πρώτης ανάγκης είχαν ως αποτέλεσμα την καταστροφική άνοδο του τιμαριθμού. Έτσι, το κρέας που το 1941 κόστιζε 55-60 δραχ./κιλό, το '42 βέβαια στις 24.000 δραχ./κιλό, το '43 στις 32.000 δραχ./κιλό και το '44 στην εξωπραγματική τιμή των 7 τρις δραχ./κιλό. Τα ψάρια που το 1941 σκόιζαν 40 δραχ./κιλό και το '42-'43 γόρευαν στις 18.000 δραχ./κιλό, το '44 έφθασαν να πουλούνται ή τρις δραχ./κιλό. Πιο φοβερά, το φακόλι το '41 κόστιζαν 18 δραχ./κιλό, το '42-'43 περίπου 9.500 δραχ./κιλό και το '44 3 τρις δραχ./κιλό. Σε ανάλογες παράλογες τιμές έφθασαν και άλλα γαστρίμαχα, όπως το λαδί (την '43, 22.000 δραχ./κιλό), το βοτανορό (την '42, 75.000 δραχ./κιλό), το τσίρι (την '43, 28.000 δραχ./κιλό, καθεστ. την '43, 40.000 δραχ./κιλό) κ.λ.π.⁴⁸

Η όλη οικονομική κατάσταση, που επιδεινούσε στη χείρα λόγω του πληθωρισμού, τις συνέπειες του οποίου σημειώνονταν ο απλός εργαζόμενος λαός, διαφαίνεται καθαρά από τον παρακάτω πίνακα.⁴⁹

Πίνακας 1. Οικονομική κατάσταση κατά Αντίσταση. Αθήνα 1979, σσ. 203-204.

Πηγή: «Οι τιμές των βασικών τροφίμων στην Ελλάδα 1937-1977», Αθήνα 1977, σελ. 7.

Οι τιμές των τροφίμων κατά την περίοδο 1941-44.

Πηγή: «Οι τιμές των βασικών τροφίμων στην Ελλάδα 1937-1977», Αθήνα 1977, σελ. 316-320.

Πηγή: «Οι τιμές των βασικών τροφίμων στην Ελλάδα 1937-1977», Αθήνα 1977, σελ. 316-320.

Πηγή: «Οι τιμές των βασικών τροφίμων στην Ελλάδα 1937-1977», Αθήνα 1977, σελ. 316-320.

Πηγή: «Οι τιμές των βασικών τροφίμων στην Ελλάδα 1937-1977», Αθήνα 1977, σελ. 316-320.

Πηγή: «Οι τιμές των βασικών τροφίμων στην Ελλάδα 1937-1977», Αθήνα 1977, σελ. 316-320.

3. Τιμές προϊόντων – Μισθοί - Πληθωρισμός

Μέσα σε λίγους μήνες μετά την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην Αθήνα ό,τι είχε δημιουργήσει η εργασία του λαού, όλα τα υλικά αγαθά είχαν εξαφανιστεί. Όλα τα προϊόντα της γης, ακόμα και εκείνα που εξάγονταν, έγιναν σπάνια και αόρατα. Το σιτάρι, το λάδι, οι ελιές, το τυρί, το γάλα, τα σύκα, το κρασί, τα λαχανικά, τα ψάρια, το κρέας και τα φρούτα, χάθηκαν από τα μάτια των πολιτών.⁴⁸ Ο Χ. Πύρπασος γράφει στο βιβλίο του: «Πόσο ζήλευα όλους εκείνους, που είχαν τη μεγάλη τύχη να γεννηθούν σ' ένα χωριό! Σ' ένα οποιοδήποτε χωριό, μικρό ή μεγάλο, γραφικό με πλατάνια και κρουσπηγές ή λιγότερο ρομαντικό, μα χωριό με ελιές και αμπέλια, με δέντρα καρποφόρα και προπάντων με χωράφια! Με τ' ακριβά αυτά κομμάτια της βλογημένης Ελληνικής γης, που τα σπέρνανε με σιτάρι, με κριθάρι, με βρώμη, με σίκαλη και με καλαμπόκι! Με το καλαμπόκι, που τον καιρό της πείνας είχε γίνει το ... μάννα τ' ουρανού για όλους μας!»⁴⁹

Η ραγδαία άνοδος της νομισματικής κυκλοφορίας, η σταθερή απογύμνωση της αγοράς από τ' αποθέματά της, ο συνεχής περιορισμός της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής και η ολοσχερής απομύζηση των αποθεμάτων τροφίμων και λοιπών ειδών πρώτης ανάγκης είχαν ως συνέπεια την καταπληκτική άνοδο του τιμαρίθμου. Έτσι, το κρέας που το 1941 κόστιζε 55-60 δρχ./οκά, το '42 έφτασε στις 24.000 δρχ./οκά, το '43 στις 32.000 δρχ./οκά και το '44 στην εξωφρενική τιμή των 7 τρις. δρχ./οκά. Τα ψάρια που το 1941 στοίχιζαν 40 δρχ./οκά και το '42-'43 γύρω στις 18.000 δρχ./οκά, το '44 έφθασαν να πωλούνται 5 τρις. δρχ./οκά. Παρομοίως, τα φασόλια το '41 κόστιζαν 16 δρχ./οκά, το '42-'43 περίπου 9.600 δρχ./οκά και το '44 3 τρις. δρχ./οκά. Σε ανάλογες παράλογες τιμές έφθασαν και άλλα τρόφιμα, όπως το λάδι (τιμή '43, 22.000 δρχ./οκά), το βούτυρο (τιμή '42, 70.000 δρχ./οκά), το τυρί (τυρί φέτα, τιμή '43, 28.000 δρχ./οκά, κασέρι, τιμή '43, 40.000 δρχ./οκά) κ.ά.⁵⁰

Η άθλια οικονομική κατάσταση, που επικρατούσε στη χώρα λόγω του πληθωρισμού, τις συνέπειες του οποίου επωμίζονταν ο απλός εργαζόμενος λαός, διαφαίνεται καθαρά από τον παρακάτω πίνακα.⁵¹

⁴⁸ Γρηγοριάδης Φοίβος, «Γερμανοί. κατοχή. Αντίσταση», Αθήναι 1973, σελ. 253-254.

⁴⁹ Πύρπασος Χρήστος, «Τον καιρό της μπομπότας», Αθήνα 1977, σελ. 7.

⁵⁰ - Μαγκριώτης Δ., «Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα κατοχής κατά τα έτη 1941-44», επανέκδοση Αθήνα 1996, σελ. 60-61 και

- Χρησιτίδης χρ., «Χρόνια κατοχής 1941-44, μαρτυρίες ημερολογίου», Αθήνα 1971, σελ. 316, 335, 340, 341, 412.

⁵¹ ο.π. (υποσ. 50), Μαγκριώτης Δ., σελ. 34.

	Κυκλοφορία τραπεζογραμμάτων	Τιμή χρυσής λίρας	Τιμάρριθμος κόστους ζωής
Απρίλιος 1941	1	1	1
Δεκέμβριος 1942	15,7	127,7	156,5
Δεκέμβριος 1943	135,5	1319.2	1572,7
Οκτώβριος 1944	8.276.320	1.633.540.989	2.305.984.911

Από τον παραπάνω πίνακα διαπιστώνεται πως από τον Απρίλιο του '41 ως τον Οκτώβριο του '44 η κυκλοφορία χαρτονομίσματος αυξήθηκε κατά 8.276.000 φορές, η τιμή της χρυσής λίρας 1.633.540.000 φορές, ενώ η τιμή των τροφίμων, λόγω της έλλειψης, κατά 2.306.000.000 περίπου φορές, υπερβαίνοντας κατά πολύ και την τιμή της χρυσής λίρας.

Κι ενώ ο τιμάρριθμος κόστους ζωής ανέβαινε αλματωδώς, οι μισθοί και τα ημερομίσθια εξανεμίζονταν. Τα χρήματα που έπαιρναν οι εργάτες και οι υπάλληλοι δεν επαρκούσαν ούτε για τα έξοδα μετακίνησης των περισσοτέρων από αυτούς. Το Νοέμβριο του '41 ο μισθός του δημοσίου υπαλλήλου με βαθμό Γραμματέα Β' ήταν 4.500 δρχ., και το εργατικό μεροκάματο 100-180 δρχ. περίπου. Γνωρίζοντας πως το λάδι την ίδια εποχή είχε 1.400 δρχ./οκά, τα όσπρια 1.200δρχ./οκά, τα μακαρόνια 1000 δρχ./οκά και τα λαχανικά περίπου 180 δρχ./οκά, γίνεται αντιληπτή η τραγικότητα της κατάστασης.⁵² Το κράτος αποφάσισε βέβαια να δώσει αυξήσεις, αλλά και μ' αυτές οι μισθοσυντήρητοι ήταν καταδικασμένοι. Στο προσωπικό των βιοτεχνών και των επαγγελματιών οι αυξήσεις ήταν 40 δρχ. για τους εργάτες με μεροκάματο πάνω από 100 δρχ. και 25 δρχ. για τους υπόλοιπους. Οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων θα πληρώνονταν κάθε 20 μέρες και αυτό σήμαινε αύξηση 50%. Η ίδια θα διδόταν και στους ημερομίσθιους.⁵³ Όμως και με τις αυξήσεις αυτές ένας μισθός επαρκούσε για να εξασφαλίσει στους εργάτες το ελάχιστο απαραίτητο, ώστε να συντηρηθούν μόλις τέσσερις ή πέντε το πολύ μέρες. Με βάση τον πίνακα 3 (παρ. Α, πιν. 3) παρατηρείται ότι μπορεί ο δείκτης μισθού ενός μέσου δημοσίου υπαλλήλου, από τον Ιούνιο του 1941 (μήνας βάσης), να αυξήθηκε το Μάρτιο του 1944 σε 1.970,38, ταυτόχρονα όμως ο δείκτης τιμών των τροφίμων από το 1939 (έτος βάσης) αυξήθηκε το Μάρτιο του 1944 σε 25.719.24 και ο δείκτης τιμών των ειδών συντήρησης σε 50.702,96. Η απελπιστική κατάσταση των μισθωτών και η οικονομική τους εξαθλίωση είναι φανερή.

⁵² Μαρούδης Γιώργος, «Το ημερολόγιο της πείνας», Αθήνα 1976, σελ. 20-21.
⁵³ ο.π. (υποσ. 50), Χρησιτίδης Χρ., σελ. 166.

Τέλος, ενδεικτικά αναφέρεται ότι ενώ το Μάρτιο του 1941 η νομισματική κυκλοφορία ήταν 19.371. εκ. δρχ., το Δεκέμβριο του 1942 ανήλθε σε 335.081 εκ. δρχ. (παρ. Α, πιν. 4). Η συνολική κυκλοφορία των πληθωρικών δραχμών στις 10 Νοεμβρίου 1944 έφτασε στον αστρονομικό αριθμό των 6 πεντάκις 126 τετράκις εκατομμύρια δραχμές. Τα χαρτονομίσματα δεν είχαν αριθμό και οι συναλλαγές γίνονταν με χαρτονομίσματα των δισεκατομμυρίων. Μικρής αξίας εισπράξεις μεταφέρονταν σε σάκους ή μικρές βαλίτσες.⁵⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι η μεγαλύτερη ανατίμηση της λίρας και η αντίστοιχη εκμηδένιση της δραχμής σημειώθηκε από τον Ιούλιο του 1944, οπότε άρχισε με εξωφρενικούς ρυθμούς η έκδοση χαρτονομισμάτων, μέχρι τις 20 Νοεμβρίου 1944, που έγινε η πρώτη σταθεροποίηση της δραχμής. Κατά το διάστημα των πέντε αυτών μηνών, που επικράτησε ο χαώδης πληθωρισμός, η τιμή της λίρας από 180.000.000 δρχ. (Ιούλιος 1944) ανήλθε σε 150 τρις. δρχ., (Νοέμβριος 1944).⁵⁵

Ο αντίκτυπος του πληθωρισμού της κατοχικής περιόδου δεν περιορίστηκε μόνο στον εκμηδενισμό της αγοραστικής αξίας της δραχμής και στην καταβράθρωση της οικονομίας της Ελλάδας, αλλά επέδρασε και στην ίδια την κοινωνική και ηθική διάθρωση της πατρίδας.⁵⁶ Η Αθήνα κατάντησε η πολιτεία της πείνας και της αθλιότητας. Όσο πιο πολύ περνούσε ο καιρός, τόσο πιο βαθιά βυθιζόταν ο λαός στο τέλμα των στερήσεων.

⁵⁴ ό.π. (υποσ. 52), Μαρούδης Γ., σελ. 10.

⁵⁵ Γατόπουλος Δ., «Ιστορία της κατοχής», Τόμος Β, Αθήνα α.χ., σελ. 44.

⁵⁶ ό.π. (υποσ. 50), Μαγκριώτης Δ., σελ. 34—35.

4. Η οργάνωση της Μαύρης Αγοράς

Οι κατακτητές εκτός του ότι στερήσαν τα απαραίτητα για τη ζωή αγαθά στον πληθυσμό της Αθήνας, προχώρησαν και στην οργάνωση της «μαύρης αγοράς». Με τον όρο «μαύρη αγορά» εννοείται σύστημα αγοράς με βάση την προσφορά και τη ζήτηση (χαμηλή προσφορά και υψηλή ζήτηση), που δεν ελέγχεται από τις κρατικές αρχές ή τον παρεμβατισμό και που καταλήγει στον καθορισμό τιμών «ελεύθερης αγοράς» για διάφορα είδη. Οι τιμές αυτές δεν έχουν σχέση με τις επίσημες τιμές των προϊόντων, με αποτέλεσμα την εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο. Μαύρες αγορές λειτούργησαν στην Αθήνα από την αρχή της Γερμανικής κατοχής.⁵⁷

Με τις επιτάξεις και τις δεσμεύσεις των παραγομένων ειδών, οι κατακτητές είχαν στη διάθεσή τους όλη τη γεωργική, κτηνοτροφική και βιομηχανική παραγωγή και έτσι μπορούσαν να ρυθμίζουν τον τρόπο διάθεσής τους, με σκοπό την εντατικότερη εκμετάλλευσή τους. Μέσω ειδικών γραφείων, εξέδιδαν άδειες για τη μεταφορά και αποθήκευση αγαθών, δήθεν για τις ανάγκες των στρατευμάτων. Τις άδειες αυτές τις χορηγούσαν έναντι αδράς αμοιβής σε χρυσές λίρες. Με τον τρόπο αυτό ήλεγχαν τις διοχετευόμενες στη μαύρη αγορά ποσότητες αγαθών, ώστε αυτές να είναι ελάχιστες, για να διατηρούνται οι υψηλές τιμές και να αποκομίζουν το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος.⁵⁸

Επίσης, μερικές επιχειρήσεις που παρήγαγαν καταναλωτικά αγαθά (π.χ. τρόφιμα, υφάσματα, καπνό, σαπούνι, κ.ά.), συνέχισαν να λειτουργούν «αυτόνομα». Στις επιχειρήσεις αυτές, που συνεργάζονταν με τον κατακτητή, ίσχυαν οι ρυθμίσεις του τύπου «συμμετοχή στην παραγωγή», δηλαδή αυτοί που ήλεγχαν και διοικούσαν τα εργοστάσια επιτρέπονταν να ελέγχουν ένα μέρος των καταναλωτικών προϊόντων. Το μέρος της παραγωγής που ελεγχόταν κατ' αυτόν τον τρόπο ήταν σημαντική πηγή ανεφοδιασμού της μαύρης αγοράς, διότι εκτός από τη γερμανική ζήτηση, αυτή ήταν η μόνη επικερδής αγορά καταναλωτικών αγαθών. Έτσι, η μαύρη αγορά κινητοποιήθηκε και από ένα εμπορο-βιομηχανικό σύστημα, που περιελάμβανε μεγαλοβιομήχανους που είχαν στενούς δεσμούς με τις αρχές Κατοχής.⁵⁹

Η μαύρη αγορά σκορπούσε άνισα τα «ευεργετήματά» της. Δεν λειτουργούσε

⁵⁷ Θωμαδάκης Σταύρος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση», Αθήνα 1984, σελ. 129.

⁵⁸ Μαγκριώτης Δ., «Θυσίαι της Ελλάδος και Εγκλήματα Κατοχής κατά τα έτη 1941-1944», επανέκδοση Αθήνα 1996, σελ. 60.

⁵⁹ ό.π. (υποσ. 57), Θωμαδάκης Στ., σελ. 127-128.

καλύτερα για τους ανθρώπους που χρειάζονταν περισσότερη βοήθεια. Η μαύρη αγορά ήταν για το βαλάντιο του μέσου εργάτη απρόσιτη πηγή αγαθών, γιατί τα στοιχειώδη είδη πρώτης ανάγκης ήταν εξαιρετικά ακριβά γι' αυτόν. Έτσι, ο πεινασμένος λαός αναγκαζόταν να εκποιήσει ό,τι πολυτιμότερο είχε, για να προμηθευτεί τα απαραίτητα για τη ζωή αγαθά. Κοσμήματα, πολύτιμα αντικείμενα, ακίνητα, είδη ρουχισμού, προίκες κοριτσιών, ακόμα και οι βέρες των γάμων, θυσιάζονταν για ελάχιστες ποσότητες τροφίμων.⁶⁰

Ενδεικτικά, αναφέρονται οι παρακάτω τιμές, στις οποίες διέθεταν οι «μαυρέμποροι» ή «μαυραγορίτες» τα είδη τους:

- κρέας: κοτόπουλο 400 εκ./οκά,
χοιρινή μπριζόλα 340 εκ./οκά,
βοδινό 250 εκ./οκά,
- ψάρια: 100 – 250 εκ./οκά,
- βούτυρο: 850 εκ./οκά,
- τυρί φέτα: 369 εκ./οκά,
- αυγά: 18 εκ./τεμάχιο, άγνωστης προέλευσης και χρονολογίας,
- λάδι: 600 εκ./οκά,
- ρύζι: 420 εκ./οκά,
- ζυμαρικά: 8-100 εκ./οκά,
- όσπρια: 30-85 εκ./οκά,
- δημητριακά: (καλαμπόκι, σιτάρι) 32 – 38 εκ./οκά,
- ψιλό πίτουρο: 20 εκ./οκά, ειδικό για κείκ, με σταφίδες και χαρουπόμελο,
- ψωμί: 86 εκ./οκά,
- σαπούνι: 400 εκ./οκά.

Όλα αυτά τα είδη εμφανίστηκαν σε ποσότητες μετά το 1942.⁶¹

Η μαύρη αγορά λειτουργούσε με τον εξής τρόπο. Όλοι οι πωλητές είχαν μία πρόχειρη ταμπέλα από χαρτόνι, που έγραφε «αγοράζω», για να είναι καλυμμένοι απέναντι στην Αστυνομία Δίωξης της μαύρης αγοράς. Αυτή ήταν η πονηρία των αδίστακτων κερδοσκόπων, που συγκέντρωναν άφθονα πλούτη και σχημάτιζαν αστραπιαία περιουσίες, τη στιγμή που ο λαός πέθαινε απ' την πείνα.

⁶⁰ - Mazower Mark, «Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής», μετάφραση Κουρεμένος Κων/νος, Αθήνα 1994, σελ. 56,

– ό.π. (υποσ. 57), Θωμαδάκης Στ., σελ. 131,

– ό.π. (υποσ. 58), Μαγκριώτης Δ., σελ. 60,

– Μαρούδης Γιώργος, «Το ημερολόγιο της πείνας», Αθήνα 1976, σελ. 27 και

– Πύρπασος Χρήστος, «Τον καιρό της μπομποτάς», Αθήνα 1977, σελ. 16.

⁶¹ Γατόπουλος Δ., «Ιστορία της κατοχής», Τόμος Β, Αθήνα α.χ., σελ. 59-64.

Συχνά οι εφημερίδες ήταν γεμάτες με δηλώσεις, καταγγελίες, απειλές και νομοσχέδια, που επέβαλαν φοβερές κυρώσεις κατά των «μαυραγοριτών». Ο συνδυασμός της φοβερής δυστυχίας, της απλοϊκότητας και της ευκολονόητης εκδικητικότητας του λαού, δημιουργούσαν πρόσφορο έδαφος για την κυβερνητική δημαγωγία. Τις ελάχιστες φορές που συλλαμβανόταν κάποιος μαυραγορίτης, αναγγελλόταν με φοβερή τυμπανοκρουσία το γεγονός, στοχεύοντας έτσι στον κατευνασμό των πνευμάτων, που πρέπει να σημειωθεί ότι ήταν πολύ οξυμένα λόγω της πείνας. Όμως, για την κατάντια του λαού δεν ευθύνονταν μόνον οι «μαυρέμποροι», αλλά και η έλλειψη τροφίμων.⁶²

Αυτή ήταν η κατάσταση που επικρατούσε στην Αθήνα την περίοδο της Γερμανικής κατοχής. Από τη μία μεριά η μαύρη αγορά με τις αστρονομικές τιμές λόγω του πληθωρισμού αλλά και της κερδοσκοπίας και από την άλλη οι κατακτητές, που τύπωναν νύχτα-μέρα Ελληνικά χαρτονομίσματα με ιλιγγιώδη ποσά δραχμών χωρίς αύξοντα αριθμό, για να μην αφήνουν τίποτα στην κατεστραμμένη και αιματοποτισμένη Ελλάδα.⁶³

⁶² Χρηστίδης Χρ., «Χρόνια κατοχής 1941-1944, μαρτυρίες ημερολογίου», Αθήνα 1971, σελ. 165.

⁶³ ό.π. (υποσ. 61), Γατόπουλος Δ., σελ. 64.

5. Νοσηρότητα και θνησιμότητα των Αθηναίων κατά την περίοδο του λιμού.

Τόπος παγωμένης κόλασης είχε γίνει η Αθήνα το χειμώνα του 1941 και του 1942. Οι άνθρωποι έπεφταν στους δρόμους μισολιπόθυμοι από την πείνα. Πρώτες βοήθειες για ένα τέτοιο περιστατικό ήταν μία μπουκιά ψωμί ή κάτι άλλο φαγώσιμο. Όμως δύσκολα βρισκόταν ο φιλόanthρωπος συμπολίτης. Μερικές φορές Ιταλοί, είτε αξιωματικοί είτε απλοί φαντάροι, έδειχναν λίγη συμπόνια και έδιναν ένα μικρό κομμάτι «πανιότας» (Ιταλικό ψωμί) στο λιπόθυμο πολίτη. Αντίθετα, οι Γερμανοί, παγεροί και αδιάφοροι, δεν έριχναν ούτε μία ματιά στα θύματα της ληστρικής επιδρομής τους.⁶⁴

Όλοι σχεδόν οι πολίτες της Αθήνας κατάντησαν σκελετοί και τα παιδιά έγιναν ατροφικά με καλαμένια πόδια και μάτια σβησμένα. Με ωχρό πρόσωπο και αδύναμη φωνή έβγαιναν καθημερινά στους δρόμους και ζητιάνευαν ένα κομμάτι ψωμί από τους περαστικούς. Στις λαϊκές συνοικίες περιγράφησαν από ιατρούς εκδηλώσεις τριχοφυΐας και εμφάνιση μουστακιού και γενιών σε εξασθενημένα παιδιά ηλικίας 6-10 ετών. Οι αρρώστιες, που θέριζαν την παιδική ηλικία, ήταν κυρίως η διφθερίτιδα και ο κοκίτης. Όμως, οι ορροί που ήταν απαραίτητοι για την αντιμετώπιση αυτών των ασθενειών ή έλειπαν παντελώς ή ήταν ελάχιστοι.⁶⁵

Λόγω του γενικού υποσιτισμού και των στερήσεων η γέννηση λιπόβαρων νεογνών αυξήθηκε κατακόρυφα. Στα βρεφοκομεία τα παιδιά παρουσίαζαν οργανικές αλλοιώσεις και ελαττωματική ανάπτυξη, με ροπή προς σοβαρές νόσους, όπως είναι η ραχίτιδα και με άμεσες ή μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στην πνευματική τους ανάπτυξη. Πρέπει να αναφερθεί, πως εκείνη την εποχή οι θηλαζόμενες μητέρες έχασαν το γάλα τους, αλλά και στο εμπόριο δεν υπήρχε γάλα για αντικατάσταση του μητρικού, αφού οι Γερμανοί κατακτητές το είχαν επιτάξει για την κάλυψη των δικών τους αναγκών.⁶⁶

Οι εξαντλημένοι, λόγω του λιμού, οργανισμοί αποτελούσαν πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη πολλών ασθενειών, μεταξύ των οποίων σημαντικότερες ήταν οι λοιμώξεις της αναπνευστικής οδού, του κυκλοφορικού συστήματος και οι εντερικές διαταραχές, με θανατηφόρα αποτελέσματα. Μεγάλο ποσοστό των Ελληνίδων παρουσίασαν σημαντικές ανωμαλίες στο κυκλοφορικό σύστημα. Η φυματίωση έλαβε

⁶⁴ Γρηγοριάδης Φοίβος, «Γερμανοί. Κατοχή. Αντίσταση», Αθήναι 1973, σελ. 251-252.

⁶⁵ Τσουδερός Ε., «Ο επισιτισμός 1941-1944», Αθήναι 1946, σελ. 36.

⁶⁶ - Γατόπουλος Δ., «Ιστορία της κατοχής» Τόμος Β, Αθήνα α.χ., σελ. 53 και

- Μαρούδης Γιώργος, «Το ημερολόγιο της πείνας», Αθήνα 1976, σελ. 93.

μεγάλες διαστάσεις, ως αποτέλεσμα των διατροφικών ελλείψεων. Όσοι βρισκόταν σε προχωρημένο στάδιο υπέκυπταν στο μοιραίο. Στο τέλος της κατοχής υπήρχαν 300.000 άτομα με ανοιχτή φυματίωση και πολλές εκατοντάδες χιλιάδες σε πρόωρο στάδιο της νόσου.⁶⁷ (παρ. Α, πιν. 5).

Από το φθινόπωρο του '41 έκαναν την εμφάνισή τους και τα πρώτα κρούσματα οιδημάτων, κλασική εκδήλωση του πρωτεϊνικού υποσιτισμού.

Τα εννέα δέκατα (9/10) περίπου των Αθηναίων, εμφάνισαν οιδήματα. Τα οιδήματα, όπως και οι «καλόγεροι» εμφανίζονταν αρχικά στα χέρια και στα πόδια, αν δεν θεραπεύονταν όμως απλώνονταν σε όλο το σώμα και στο πρόσωπο. Ο θάνατος που προκαλείτο από τον υποσιτισμό ήταν ο πιο ήπιος. Ένα ήρεμο σβήσιμο της ζωής, χωρίς την ελάχιστη, την παραμικρή αγωνία σπασμού. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις ερχόταν κατά τη διάρκεια του ύπνου. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι οι κατακτητές, γνωρίζοντας πως αυτοί ήταν οι υπαίτιοι της εκδήλωσης των οιδημάτων και πως αυτοί ευθύνονταν για τα θύματά τους, απαγόρευαν κάθε ανακοίνωση ως και τη σύγκριση των σχετικών με την ασθένεια αυτή στοιχείων. Έτσι, στα επίσημα στοιχεία, οι θάνατοι από υποσιτισμό αναφέρονται με τον τίτλο «βίαιοι θάνατοι» ή «τυχαίοι», καθώς και «μη καθορισθείσης επακριβώς αιτίας».⁶⁸ (παρ. Α, πιν. 5).

Παρατηρήθηκε, επίσης, αύξηση των ελκών του στομάχου και του δωδεκαδάκτυλου, καθώς και διατρήσεις αυτών. Σημειώθηκαν πολυάριθμες διατρήσεις των εντέρων με μεγάλο αριθμό θανάτων, λόγω του ότι οι χειρουργικές επεμβάσεις ήταν αδύνατο να γίνουν, καθώς και διαπυήσεις του πρωκτού και του απευθυσμένου, ιδίως σε βρέφη και παιδιά. Εμφανίστηκε ακόμη αύξηση των απλών και ιδιαίτερα των περισφιγμένων κηλών με εκτεταμένα θανατηφόρα αποτελέσματα. Σε άτομα μεγάλης ηλικίας εμφανίστηκαν αποστήματα, φλεγμονές και σταφυλοκοκκιάσεις, σε γυναίκες πυώδεις μαστίτιδες και πυώδεις τραχηλικές λεμφαδενίτιδες στα παιδιά. Οι παραπάνω ασθένειες, λόγω έλλειψης περίθαλψης κατέληγαν στο θάνατο.⁶⁹ (παρ. Α., πιν. 5). Αίτια των φλεγμονών, εκτός της μειωμένης

⁶⁷ - ό.π. (υποσ. 64), Γρηγοριάδης Φοίβος, σελ. 254,

- ό.π. (υποσ. 66), Γατόπουλος Δ., σελ. 53 και Μαρούδης Γ., σελ. 9.

- Μαγκριώτης Δ., «Θυσίαι της Ελλάδος και Εγκλήματα κατοχής κατά τα έτη 1941-1944», επανέκδοση Αθήνα 1996, σελ. 79.

⁶⁸ - Ζάννας Αλεξ., «Η κατοχή», Αθήνα 1964, σελ. 19.

- ό.π. (υποσ. 66), Γατόπουλος Δ., σελ. 54 και 57.

- Mazower Mark, «Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής», μετάφραση Κουρεμένος Κων/νος, Αθήνα 1994, σελ. 63.

⁶⁹ - ό.π. (υποσ. 66), Γατόπουλος Δ., σελ. 56.

- ό.π. (υποσ. 67), Μαγκριώτης Δ., σελ. 71.

αντίστασης του οργανισμού λόγω υποσιτισμού, ήταν και η έλλειψη καθαριότητας. Από την παντελή απουσία του σαπουνιού οι ψείρες είχαν σημειώσει τέτοια ανάπτυξη, ώστε κινούνταν κατά σμήνη σε εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους. Συνέπεια της εξάπλωσης της ψείρας ήταν και η εμφάνιση του εξανθηματικού τύφου με θανατηφόρα αποτελέσματα, αφού αντιτυφικές ενέσεις δεν υπήρχαν.

Το δεύτερο εξάμηνο του '42 παρουσίασε έξαρση και η ελονοσία. Στην εξάπλωσή της βοήθησαν η πείνα, σε συνδυασμό με την κόπωση του οργανισμού, για την αντιμετώπιση των αναγκών της ζωής, η αναστολή των εξυγιαντικών έργων και η έλλειψη κίνησης.⁷⁰ (παρ. Α, πιν. 5).

Τα αφροδίσια νοσήματα δεν απουσίαζαν βέβαια από τον κατάλογο των ασθενειών. Εξαθλιωμένες γυναίκες και κορίτσια λόγω της ανάγκης για αυτοσυντήρηση, αλλά και για να θρέψουν τα ανήλικα παιδιά τους ή τους γέροντες γονείς τους, οδηγήθηκαν στην πορνεία. Στους δρόμους γύρω από την Ομόνοια περίμεναν στο σκοτάδι τον κατακτητή πελάτη. Για δύο ιταλικές πανιότες, για μισή γερμανική «κουραμάνα» από σίκαλη έφταναν στον έσχατο εξευτελισμό και θυσιάζονταν στο βωμό της επιβίωσης.⁷¹

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ορροί για τη διφθερίτιδα και τον κοκίτη, ενέσεις για τον τύφο και κίνη για την ελονοσία δεν υπήρχαν. Οποιαδήποτε νοσοκομειακή περίθαλψη ή χειρουργική επέμβαση καθίστατο αδύνατη, λόγω παντελούς έλλειψης φαρμάκων και χειρουργικών υλικών. Η επιστήμη δεν μπορούσε να θεραπεύσει την πείνα. Σε βαριές περιπτώσεις οι γιατροί έδιναν στον ασθενή λίγες κουταλιές λάδι ή ελιές και φαγητό από όσπρια ή ρύζι. Ακόμη και οι ασπιρίνες ήταν ελάχιστες.⁷²

Κατά τη διάρκεια των δύο ετών του λιμού ('41-'42) οι συνολικές απώλειες από την αυξημένη θνησιμότητα και τη μειωμένη γεννητικότητα στην Αθήνα και στον Πειραιά ξεπερνούσαν τα 60.000 άτομα (στην απογραφή του 1940 Αθήνα και Πειραιάς είχαν πληθυσμό περίπου 956.813 κατοίκους). (παρ. Α, πιν. 6). Η μείωση του αριθμού των γεννήσεων κατά την περίοδο του λιμού δεν οφειλόταν μόνο στις πολυάριθμες αποβολές και εκτρώσεις, αλλά περισσότερο σε μία ψυχολογικής φύσης

⁷⁰ - ό.π. (υποσ. 67), Μαγκριώτης Δ., σελ. 79,

- ό.π. (υποσ. 66), Γατόπουλος Δ., σελ. 58,

- ό.π. (υποσ. 65), Τσουδερός Ε., σελ. 36,

⁷¹ - ό.π. (υποσ. 64), Γρηγοριάδης Φ., σελ. 268.

- ό.π. (υποσ. 65), Τσουδερός Ε., σελ. 37,

- ό.π. (υποσ. 67), Μαγκριώτης Δ., σελ. 80.

⁷² - ό.π. (υποσ. 65), Τσουδερός Ε., σελ. 36.

- ό.π. (υποσ. 66), Γατόπουλος Δ., σελ. 54.

- ό.π. (υποσ. 66), Μαρούδης Γ., σελ. 38.

στεριρότητα, η οποία φαίνεται ότι επηρέασε και τα δύο φύλα, ήταν όμως περισσότερο έκδηλη στις γυναίκες. Η προσωρινή αναστολή της εμμηνόρροιας εμφανίστηκε σε πάνω από το 70% των ενήλικων γυναικών. Από την άλλη πλευρά, η κυριότερη αιτία της αυξημένης θνησιμότητας ήταν η πείνα, η οποία οδήγησε στη σταδιακή εξασθένηση της άμυνας του οργανισμού, ώστε να δημιουργηθεί πρόσφορο έδαφος για την εμφάνιση των διαφόρων ασθενειών. Σύμφωνα με τον πίνακα 7 (παρ. Α, πιν. 7), η θνησιμότητα των γυναικών ήταν χαμηλότερη από αυτή των ανδρών. Αυτό ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι οι γυναίκες είναι δυνατότερες και περισσότερο προσαρμόσιμες σε παρατεταμένη λιμοκτονία. Επίσης, για τις ώριμες γυναίκες ήταν ίσως δυνατόν να αντλούν κάποια προστασία από την αναστολή της εμμηνόρροιας και να διαφυλάσσουν ένα επιπλέον ποσό ενέργειας, ώστε να δίδουν στον οργανισμό τη δυνατότητα να παρατείνει τη ζωή και ν' αποφύγει το θάνατο.⁷³

Σύμφωνα με τον Πίνακα 6, (παρ. Α, πιν. 6), από τον Οκτώβριο του 1941 έως το Μάρτιο του 1942, ο αριθμός των νεκρών σε Αθήνα και Πειραιά ανήλθε στις 31.016. Αυτό σημαίνει πως κατά μέσο όρο πέθαιναν 172 άτομα την ημέρα. Ο αριθμός αυτός πιθανότατα είναι χαμηλότερος του πραγματικού, διότι πολλές οικογένειες δεν δήλωναν τους θανάτους των συγγενών τους. Κάθε μέρα βρίσκονταν δεκάδες άγνωστοι νεκροί στους δρόμους και τα πεζοδρόμια. Πολλούς τους μετέφεραν εκεί οι συγγενείς τους, για να μην αναγκαστούν να καταθέσουν στο ληξιαρχείο τα δελτία άρτου και τροφίμων. Μάλιστα για τον ίδιο ακριβώς λόγο, παρατηρήθηκε η εμφάνιση νέων σημείων ταφής γύρω από την Αθήνα χωρίς την άδεια της Εκκλησίας, παρ' όλο που για τους Ορθόδοξους Έλληνες τέτοιες πράξεις δημιουργούν το ανησυχητικό φαινόμενο να μη βρουν ανάπαυση οι ψυχές των θανόντων. Για τους παραπάνω λόγους πιστεύεται πως οι θάνατοι την περίοδο αυτή ίσως υπερέβησαν τις 40.000, δηλαδή κατά μέσο όρο πέθαιναν 220 άτομα την ημέρα. Όλοι αυτοί οι νεκροί μεταφέρονταν με τα «κάρα της δημαρχίας» στους χώρους ταφής. Ο ενταφιασμός γινόταν ομαδικώς, χωρίς φέρετρα, λόγω έλλειψης ξυλείας, αλλά φυσικά και λόγω έλλειψης χρημάτων.⁷⁴

Από τον Απρίλιο του '42 και μετά παρουσιάστηκε ύφεση της θνησιμότητας και αυτό οφειλόταν στη βοήθεια της Τουρκίας με την αποστολή οσπρίων και αλιπάστων

⁷³ Valaoras V.G., «Some Effects of Famine on the Population of Greece», Milbank Fund Quarterly, 1946, σελ. 293-298.

⁷⁴ - ό.π. (υποσ. 64), Γρηγοριάδης Φ., σελ. 251,

- ό.π. (υποσ. 68), Ζάννας Αλεξ., σελ. 19,

- ό.π. (υποσ. 65), Τσουδερός Ε., σελ. 34,

- ό.π. (υποσ. 68), Mazower Mark, σελ. 64 και

- Λιάτσος Δημ., «Ιστορίες της κατοχής», Αθήνα 1973, σελ. 36.

με το «Kurtulus» (στα Ελληνικά σημαίνει «Σωτηρία»), στην αποστολή σιταριού απ' την Ελληνική Κυβέρνηση στο Λονδίνο, με την οποία εξασφαλίστηκε η κανονική διανομή ψωμιού και γενικότερα στη δράση του Ελληνικού και Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού.⁷⁵ (βλ. ενότητα 6, «Η δράση του Ελληνικού και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα»).

Ο λιμός του 1941-42 σκότωσε και ακρήστευσε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού. Η Αθήνα, στα μαύρα χρόνια της κατοχής, παρουσίαζε ένα οικτρό και μακάβριο θέαμα: έμοιαζε με απέραντο νεκροταφείο. Και βέβαια ο πόλεμος μπορεί να τελείωσε, η Αθήνα και η υπόλοιπη Ελλάδα να επανήλθαν στην κανονική ζωή, όσοι όμως επέζησαν, εξακολουθούσαν για πολλά έτη να πληρώνουν με τη ζωή τους το πέρασμα του κατακτητή.⁷⁶

Η Ελλάδα, επιπλέον, υπακούει η ανάγκη να βρεθεί ένας τρόπος για τη συστηματική και οργανωμένη παροχή βοήθειας στα δοκιμαζόμενα από την πείνα Ελληνικά λαά.

Εκείνη την περίοδο, υπακούει η ανάγκη να βρεθεί ένας τρόπος για τη συστηματική και οργανωμένη παροχή βοήθειας στα δοκιμαζόμενα από την πείνα Ελληνικά λαά.

Εκείνη την περίοδο, υπακούει η ανάγκη να βρεθεί ένας τρόπος για τη συστηματική και οργανωμένη παροχή βοήθειας στα δοκιμαζόμενα από την πείνα Ελληνικά λαά.

6.1. Επιτροπή Διαχείρισης των Απόστολων Τροφίμων του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού.

Υπό την διεξαγωγή και συνεργασίας προσπάθειες του Προέδρου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού κ. Ι. Αθανασίου, την παρακολούθηση και μόνιμη αντιπροσώπου του Διεθνούς Ερυθροσταυρικού Κομιτάτου της Γενικής στην Ελβετία κ. Robert Guise, τη συνδρομή του Προέδρου Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού κ. Hansmann, την αποφασιστική επίδραση του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού, τη συνδρομή των Γερμανικών και Γαλλικών Ερυθροσταυρικών Κομιτάτων, η επιτυχής αντιμετώπιση της Ελληνικής Κατάστασης.

⁷⁵ ό.π. (υποσ. 66), Γατόπουλος Δ., σελ. 55.
⁷⁶ ό.π. (υποσ. 66), Γατόπουλος Δ., σελ. 59.

⁷⁷ Γατόπουλος Δ.Ι. «Πείναση στην Ελλάδα» 1942, σελ. 16 και 57.

6. Η δράση του Ελληνικού και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα.

Η τραγική κατάσταση της Ελλάδας, και συγκεκριμένα της Αθήνας, είχε συγκλονίσει την κοινή γνώμη σε ολόκληρο τον κόσμο. Ήταν εμφανές πως η Ελλάδα, καθώς βρισκόταν κάτω από τον πλήρη έλεγχο του ξένου κατακτητή, δεν μπορούσε να πραγματοποιήσει αυτόνομες προσπάθειες σωτηρίας, αφού της έλειπε και το ανθρώπινο δυναμικό και τα μέσα. Έτσι, το βάρος της ευθύνης έφεραν οι σύμμαχοί της. Αρχικά η Βρετανική Κυβέρνηση, σε σύσκεψη με την Ελληνική, διατύπωσε σχέδιο, σύμφωνα με το οποίο ένας σημαντικός αριθμός Ελληνοπαίδων θα μεταφέρονταν από την κατεχόμενη Ελλάδα σε διάφορα μέρη της Βρετανικής κυριαρχίας. Μία τέτοια όμως συμφωνία έπρεπε να επικυρωθεί και από την Ιταλική Κυβέρνηση, η οποία χωρίς καμία δικαιολογία αρνήθηκε να συμφωνήσει. Επίσης, οι σύμμαχοι έπρεπε να δράσουν ταχύτατα, διότι πολλά άτομα έχαναν τη ζωή τους, όχι μόνο από το λιμό αλλά και στην προσπάθειά τους να διαφύγουν στη γειτονική Τουρκία. Η μεταφορά τους γινόταν μέσω θαλάσσης κρυφά με μικρά καΐκια, που έφευγαν υπερπλήρη. Για παράδειγμα, τον Απρίλιο του '42 μία βενζινάκτος με 236 Έλληνες άνδρες, γυναίκες και παιδιά, ναυάγησε σε μία τρικυμία στην Τουρκική ακτή και μόνο 29 άτομα διασώθηκαν.⁷⁷

Ήταν, επομένως, επιτακτική η ανάγκη να βρεθεί ένας τρόπος για τη συστηματική και οργανωμένη παροχή βοήθειας στο δοκιμασμένο από την πείνα Ελληνικό λαό.

6.1. Επιτροπή Διαχείρισης των Αποστολών Τροφίμων του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού.

Ύστερα από δραματικές και απεγνωσμένες προσπάθειες του Προέδρου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού κ. Ι. Αθανασάκη, την συμπαραράσταση του μόνιμου αντιπροσώπου του Διεθνούς Ερυθροσταυρικού Κομιτάτου της Γενεύης στην Ελλάδα κ. Robert Brunel, τη συνδρομή του Προέδρου εξωτερικών υποθέσεων του Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού Δρος Hartmann, την αποφασιστική επέμβαση του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού, τη συναίνεση των Γερμανικών και Ιταλικών Αρχών Κατοχής και τη συγκατάνευση της Βρετανικής Κυβέρνησης,

⁷⁷ Hourmouzios S.L., «Starvation in Greece», 1943, σελ. 16 και 37.

ιδρύθηκε στην Ελλάδα στις αρχές Οκτωβρίου του '41, η πρώτη «Επιτροπή Διαχειρίσεως των Αποστολών Τροφίμων του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού» (γνωστή γενικότερα ως «Επιτροπή Διανομών του Διεθνούς Σταυρού»). Οι αποστολές αυτές πραγματοποιούνταν βάσει σχετικής συμφωνίας του Κομιτάτου με την Τουρκική Ερυθρά Ημισέληνο και την έγκριση της Τουρκικής Κυβέρνησης.⁷⁸

Με την εφαρμογή της συμφωνίας έφθασε στον Πειραιά στις 17 Οκτωβρίου 1941 απ' την Κων/πολη το τουρκικό ατμόπλοιο «Kurtulus», με το πρώτο φορτίο τροφίμων 1130 τόνων περίπου (800 τον. όσπρια, 240 τον. κρεμμύδια, 45 τον. αυγά και 45 τον. παστά ψάρια), αγορασμένα με χρήματα των Ελληνοαμερικανικών Οργανώσεων και κυρίως της «Ελληνικής Πολεμικής Περιθάλψεως» (Greek War Relief Association).⁷⁹ Το «Kurtulus» επανέλαβε το ταξίδι του απ' την Κων/πολη στον Πειραιά άλλες πέντε φορές ως τις 10 Ιανουαρίου του '42, οπότε ναυάγησε στα Δαρδανέλια. Μετά το ναυάγιο, η μεταφορά των τροφίμων συνεχίστηκε με το επίσης τουρκικό ατμόπλοιο «Τουμλού - Πινάρ».⁸⁰

Το πρώτο και δεύτερο ταξίδι του «Kurtulus» πήγαν σχετικά καλά. Η Γερμανική φρουρά διατήρησε την τάξη και εμπόδισε τους εργάτες του Λιμένα Πειραιώς να διαρπάξουν τρόφιμα. Στην τρίτη όμως άφιξή του η Γερμανική φρουρά είχε συνεννοηθεί με τους εργάτες και αρκετοί σάκοι φασόλια, ρεβίθια κ.ά. εκλάπησαν. Η κατάσταση ήταν τραγική, διότι αν συνεχιζόταν αυτή η συνεννόηση μεταξύ της Γερμανικής φρουράς και των εργατών του Λιμένα Πειραιώς ένα μεγάλο μέρος του φορτίου θα διοχετευόταν στη μαύρη αγορά. Το θέμα όμως διευθετήθηκε ύστερα από επαφή του αντιπροσώπου του Δ.Ε.Σ. και Διευθύνοντα Συμβούλου της Επιτροπής Διαχείρισης των Διανομών Αλεξ. Ζάννα με το Γερμανό Πλοίαρχο Κρέμερ, ο οποίος τελικά αντικατέστησε τη φρουρά.⁸¹

Με τα τρόφιμα που έφερνε το «Kurtulus» τροφοδοτούνταν, στο μέτρο του δυνατού, νοσοκομεία, άσυλα, λαϊκά συσσίτια και διενεργούνταν και απ' ευθείας διανομές στον πληθυσμό της πρωτεύουσας και των περιχώρων της. Η πρώτη γενική διανομή πραγματοποιήθηκε το Νοέμβριο του 1941, μετά την άφιξη του πρώτου φορτίου τροφίμων. Τη διανομή αξίωσε επίμονα να πραγματοποιήσει το Υπουργείο

⁷⁸ Πανταζίδης Ξενοφών, «Η Ιστορία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού», 1ος τόμος, Αθήνα 1987, σελ. 289.

⁷⁹ ό.π. (υποσ. 78), Πανταζίδης Ξεν., σελ. 299.

⁸⁰ ό.π. (υποσ. 78), Πανταζίδης Ξεν. σελ. 317.

⁸¹ Ζάννας Αλεξ., «Η κατοχή», Αθήνα 1964, σελ. 23-25.

Επισιτισμού, μέσω των παντοπωλών. Όμως, λόγω της έλλειψης της ενδεικνυόμενης οργάνωσης των υπηρεσιών του Υπουργείου, της ανυπαρξίας εμπειρίας, της προχειρότητας των μεθοδεύσεων, της έλλειψης επιβαλλόμενου κύρους και λόγω της προσπάθειας αποφυγής καταβολής οποιασδήποτε αμοιβής προς τους παντοπώλες, οι οποίοι θα έφεραν ουσιαστικά το κύριο βάρος διενέργειας της διανομής, όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα την απογοητευτική καθυστέρηση της ολοκλήρωσης της διανομής και την πραγματοποίησή της μέσα σε απaráδεκτο κλίμα ακαταστασίας, δυσaráσκειας και διαμαρτυριών του λαού. Γι' αυτό και οι επόμενες τρεις διανομές τροφίμων κατά τους μήνες Ιούλιο, Αύγουστο και Σεπτέμβριο του '42 διενεργήθηκαν με απόλυτη τάξη και συστηματικότητα από τις Επιτροπές του Δ.Ε.Σ.⁸²

Επίσης, από τα μέσα Μαρτίου του '42 και σ' ένα περίπου εξάμηνο παρελήφθησαν απ' την Επιτροπή Διανομών του Δ.Ε.Σ., για λογαριασμό του Ελληνικού λαού, 13.500 τόνοι σιτάρι και 10.000 τόνοι αλεύρι αμερικανικής και καναδικής προέλευσης (τα φορτία ήλθαν στην Ελλάδα με τα Σουηδικά ατμόπλοια «Sicilia», «Radmanso», «Hallaren» και «Stureborg», το οποίο βυθίστηκε αργότερα από τους Ιταλούς). Με τα φορτία αυτά διπλασιάστηκε απ' τα τέλη Μαρτίου του '42 η μερίδα του διανεμόμενου άρτου στον πληθυσμό της Αθήνας, του Πειραιά και των περιχώρων σε 60 δράμια/ημέρα, φθάνοντας προοδευτικά τα 470 δράμια από τις 3 Μαΐου του '42 και βελτιώθηκε αισθητά η ποιότητά του.⁸³

Όσον αφορά την εκτέλεση της συμφωνίας για αποστολές τροφίμων στην Ελλάδα, από την πλευρά της Τουρκικής Ερυθράς Ημισελήνου, γινόταν με βραδύ ρυθμό. Από τον Οκτώβριο του '41 ως τον Μάρτιο του '42 είχαν κομισθεί στον Πειραιά μόλις 7.500 τον. τροφίμων, έναντι 50.000 τον. που είχαν συμφωνηθεί. Ήταν έτσι εμφανής η ανάγκη εξεύρεσης νέων πηγών, για την ασφαλέστερη και θετικότερη επισιτιστική επικουρία.⁸⁴

6.2. Η δεύτερη μικτή Σουηδοελβετική Επιτροπή Βοηθείας του Δ.Ε.Σ.

Η δεύτερη μικτή Σουηδοελβετική Επιτροπή Βοήθειας στην Ελλάδα, που

⁸² - ό.π. (υποσ. 78), Πανταζίδης Ξενοφών, σελ. 300-301,

- ό.π. (υποσ. 81), Ζάννας Αλεξ., σελ. 21.

⁸³ ό.π. (υποσ. 78), Πανταζίδης Ξενοφών, σελ. 305.

⁸⁴ - ό.π. (υποσ. 78), Πανταζίδης Ξενοφών, σελ. 317,

- Mazower Mark, «Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής», μετάφραση Κουρεμένος Κων/νος, Αθήνα 1994, σελ. 73.

λειτουργούσε υπό την αιγίδα του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού, ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1942. Από το Σεπτέμβριο του '42 ως το Μάρτιο του '45, που τερμάτισε το έργο της, μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα 625.000 τον. τροφίμων, περίπου 20.000 τον./μήνα (οι 421.000 τον. σιτηρών ήταν δωρεά της Καναδικής Κυβέρνησης) και διάφορα άλλα τρόφιμα, φάρμακα, είδη ρουχισμού και πετρελαιοειδή, αξίας 2.500.000 δολαρίων, ήταν προσφορά της Ελληνοκαναδικής Οργάνωσης «Greek War Relief Found». Εκτός από τα είδη διατροφής μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα 3.000 τον. ειδών ρουχισμού και υπόδησης.⁸⁵

6.3. Η προσφορά του Ε.Ε.Σ. στην διατροφή των Αθηναίων.

Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός:

- Συγκρότησε σε συνεργασία με την Αρχιεπισκοπή Αθηνών, το Υπουργείο Εθνικής Πρόνοιας και το Πατριωτικό Ίδρυμα περιθάψεως, την «Υπηρεσία Διανομής Γάλακτος». Η Υπηρεσία είχε αναλάβει τη διατροφή 25.000 βρεφών ως τη συμπλήρωση του 2ου έτους της ηλικίας τους. Από το 3ο έτος τη συντήρησή τους συνέχιζε ο Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης (Ε.Ο.Χ.Α.), της Αρχιεπισκοπής Αθηνών. Λειτουργήσαν 170 κέντρα διανομής γάλακτος για βρέφη και 129 κέντρα διανομής συσσιτίου για θηλαζόμενες μητέρες. Τα 170 αυτά κέντρα διένειμαν το χειμώνα '41-'42 γάλα προερχόμενο από προσφορές του Ερυθρού Σταυρού Γερμανίας, Ελβετίας, Ιταλίας, Σουηδίας, της Καθολικής Εκκλησίας, της Ελβετικής Γαλακτοκομικής Εταιρείας «Nestle» και των Ιταλικών Αρχών Κατοχής. Από το Μάιο του '42 το έργο αυτό ανέλαβε η Αποστολή του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα.
- Συγκρότησε από το Φεβρουάριο του '42 «Επιτροπή Επισιτιστικής συμπαράστασης σε μικρά, εξαντλημένα παιδιά ενδεών οικογενειών», σε συνεργασία με τον Ε.Ο.Χ.Α.
- Κατάρτισε στις 16 Μαΐου 1942 «Επιτροπή Διατροφής Παιδιού», στην οποία συγχωνεύτηκαν η Υπηρεσία διανομής γάλακτος και η Επιτροπή επισιτιστικής συμπαράστασης παιδιού.
- Ανέλαβε από τις αρχές Φεβρουαρίου του '42 τη λειτουργική ευθύνη της

⁸⁵ ό.π. (υποσ. 78), Πανταζίδης Ξενοφών, σελ. 325, 333, 334.

Φιλανθρωπικής Οργάνωσης «Το πιάτο του Μαθητού». Στα μαθητικά αυτά συσσίτια παρέχονταν φαγητό σε 7.000 παιδιά δημοτικών σχολείων.

- Συνέχισε, από το τέλος Φεβρουαρίου του '42, τη λειτουργία του παιδικού συσσιτίου του συννοικισμού Καισαριανής «Η Αγία Ελευθερία», για τη συντήρηση 230 ασθενικών απόρων παιδιών της περιοχής.
- Τέλος, οργάνωσε το φθινόπωρο του '41 στο Ασκληπιείο Νοσοκομείο της Βούλας πλήρες ημερήσιο συσσίτιο για 450 εξασθενημένα παιδιά της περιοχής.⁸⁶

6.4 Η προσφορά του Ε.Ε.Σ. στη νοσηλεία των Αθηναίων.

Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός:

- Κατάρτισε από το Δεκέμβριο του '41 ειδική «Υπηρεσία Πεινώντων» για την περίθαλψη πολιτών, που έπεφταν στους δρόμους από ασιτία και εξάντληση. Ως το τέλος του '42 - οπότε βελτιώθηκε σχετικά η επισιτιστική κατάσταση της Αθήνας - περιέθαλψε 4.731 άτομα που είχαν πληγεί από την πείνα και την αβιταμίνωση.
- Ίδρυσε άλλους πέντε πρόχειρους Σταθμούς περίθαλψης Πεινώντων, που περιέθαλπαν 3.972 άτομα, πάσχοντα ηπιότερα από πείνα και εξάντληση.
- Ενέτεινε, κατά το χειμώνα '41-'42, την υγειονομική προσφορά του Κοργιαλένειου - Μπενάκειου Νοσοκομείου των Αμπελοκήπων, επεκτείνοντας τους νοσηλευτικούς χώρους στους διαδρόμους και στα υπόγεια του κτιρίου.
- Τέλος, οργάνωσε στις 15 Δεκεμβρίου '41, στο οίκημα της Ριζαρείου Σχολής, πρόσκαιρο Νοσοκομείο - Αναρρωτήριο. Ως το Δεκέμβριο του '42 είχε περιθάψει 1.656 ενήλικες και 1.464 παιδιά 2-14 ετών.⁸⁷

Ο Ε.Ε.Σ., σε συνεργασία με τον Δ.Ε.Σ. και τη συμπαράσταση φιλελληνικών ξένων κρατών, κατόρθωσε τα δύσκολα χρόνια της Γερμανικής κατοχής να ανακουφίσει τις οικονομικά ασθενέστερες τάξεις της Αθήνας, να τιθασεύσει την εφιαλτική θνησιμότητα, που είχε ενταθεί εξαιτίας της πείνας με ανησυχητικό και επικίνδυνο ρυθμό και να αναπτρώσει το ηθικό των Αθηναίων, που έπαψαν να αισθάνονται πια μόνοι και αβοήθητοι.

⁸⁶ ό.π. (υποσ. 78), Πανταζίδης Ξενοφών, σελ. 311-316.

⁸⁷ ό.π. (υποσ. 78), Πανταζίδης Ξενοφών, σελ. 308-309.

ΜΕΡΟΣ Β'

ΕΠΙΤΟΠΙΑ ΕΡΕΥΝΑ

ΜΕΡΟΣ Β'

ΕΠΙΤΟΠΙΑ ΕΡΕΥΝΑ

1. Μεθοδολογική προσέγγιση.

Η συγκέντρωση των στοιχείων για την παρούσα μελέτη πραγματοποιήθηκε με τη λήψη συνεντεύξεων (ημιδομημένων), το περιεχόμενο των οποίων καταγραφόταν σε μαγνητοταινίες. Η μαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων επελέγη, γιατί με αυτόν τον τρόπο υπήρχε η δυνατότητα συλλογής πλήθους πληροφοριών χωρίς να κουράζεται ο ερωτώμενος και χωρίς να διακόπτεται ο ειρμός των σκέψεών του. Η δυνατότητα αυτή δεν θα ήταν εφικτή, αν η συγκέντρωση των μαρτυριών γινόταν γραπτώς. Στη συνέχεια ακολούθησε απομαγνητοφώνηση, τα στοιχεία που παρουσίαζαν ενδιαφέρον, μεταφέρθηκαν σε έντυπα συνέντευξης, κωδικοποιήθηκαν και πραγματοποιήθηκε στατιστική τους επεξεργασία με τη βοήθεια του στατιστικού πακέτου Statview. (παρ. Γ., έντυπο συνέντευξης).

Οι ερωτήσεις της συνέντευξης αφορούσαν τέσσερις ενότητες: «δημογραφικά στοιχεία», «διατροφικά στοιχεία», «μέθοδοι εξασφάλισης τροφής» και «νοσήματα». Στην πρώτη ενότητα καταγράφονταν πληροφορίες σχετικά με την περιοχή κατοικίας, το μέγεθος της οικογένειας, το επάγγελμα και το επίπεδο εισοδήματος των συμμετεχόντων, κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής. Η δεύτερη ενότητα αποτελείτο κυρίως από ερωτήσεις που αφορούσαν τις τροφές που κατανάλωναν, που στερήθηκαν και που έφαγαν για πρώτη φορά λόγω ανάγκης οι Αθηναίοι. Η τρίτη αναφέρονταν στις μεθόδους εξασφάλισης τροφής και η τέταρτη ενότητα στα νοσήματα και στη γενικότερη υγιεινή κατάσταση, που επικρατούσε στην πρωτεύουσα πάντα κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής.

Απαραίτητες προϋποθέσεις για τη διεξαγωγή της μελέτης ήταν οι συμμετέχοντες να έζησαν την περίοδο '40 – '44 στην Αθήνα και να βρισκόταν σε ηλικία κατάλληλη, ώστε σήμερα να έχουν τη δυνατότητα να περιγράψουν τα γεγονότα που βίωσαν.

Στην προσπάθεια να συγκεντρωθεί όσο το δυνατόν πιο αντιπροσωπευτικό δείγμα, επιλέχτηκαν άτομα από τις κεντρικές καθώς και τις βόρειες και νότιες περιοχές των Αθηνών.

Το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγματος προέρχεται από τα Κέντρα Ανοικτής Προστασίας Ηλικιωμένων (Κ.Α.Π.Η.), ενώ σε μικρό ποσοστό συμμετεχόντων έγινε επίσκεψη κατ' οίκον μετά από προσωπική σύσταση. Προκειμένου να εξασφαλιστεί η συνεργασία των ηλικιωμένων, οι τελευταίοι ενημερώνονταν για το σκοπό της μελέτης και διαβεβαιώνονταν, ότι οι πληροφορίες είναι εμπιστευτικές και θα χρησιμοποιηθούν

με ανώνυμο τρόπο. Πριν γίνει προσέγγιση των ερωτωμένων, πραγματοποιείτο προσωπική επαφή με τους Κοινωνικούς Λειτουργούς των Κ.Α.Π.Η. και ζητείτο η παρέμβασή τους. Πρέπει να σημειωθεί ότι, σε μερικές περιπτώσεις, τα άτομα των Κ.Α.Π.Η. επέδειξαν επιφυλακτική συμπεριφορά. Τελικά, όμως, συμμετείχαν (πλην ελαχίστων εξαιρέσεων), διατηρώντας την ανωνυμία τους.

Δυστυχώς, από την περίοδο της Γερμανικής κατοχής μέχρι σήμερα, έχουν περάσει αρκετά χρόνια με αποτέλεσμα πολλά από τα άτομα που έζησαν τότε, να έχουν πεθάνει. Γι' αυτό και η έρευνα στηρίζεται κυρίως σε άτομα, που τότε βρίσκονταν σε νεαρή ηλικία. Πρέπει, επίσης, να αναφερθεί ότι σε μερικές περιπτώσεις οι ερωτώμενοι λόγω προχωρημένης ηλικίας παρουσίαζαν μικροπροβλήματα ακοής και δυσκολεύονταν να εκφραστούν, γι' αυτό όπου χρειαζόταν, οι ερωτήσεις επαναλαμβάνονταν. Ακόμη, αρκετές φορές, γινόταν περαιτέρω επεξηγήσεις των ερωτήσεων, για να διεγερθεί η μνήμη των συμμετεχόντων και να αντληθούν περισσότερες πληροφορίες. Αξίζει να προστεθεί πως σημαντικός αριθμός ατόμων κατά τη διάρκεια της συνέντευξης στην ανάμνηση δυσάρεστων γεγονότων συγκινήθηκε και εκδήλωσε αισθήματα θλίψης και πόνου.

Δεδομένης, της μεγάλης απόστασης μεταξύ των διαφόρων περιοχών της Αθήνας, καθώς επίσης και λόγω των προβλημάτων που παρουσιάστηκαν στην προσωπική επαφή με τους ανθρώπους που έζησαν στην Αθήνα κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής, η διεξαγωγή της έρευνας υπήρξε χρονοβόρα. Έτσι, η συλλογή των στοιχείων ολοκληρώθηκε στο χρονικό διάστημα από το Δεκέμβριο του '97 έως τα τέλη Μαΐου του '98.

2. Παρουσίαση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων της έρευνας

2.1. Δημογραφικά στοιχεία του δείγματος της έρευνας.

Για τη συγκέντρωση πληροφοριών χρησιμοποιήθηκε δείγμα 98 ατόμων από διάφορες περιοχές της Αθήνας. Από το δείγμα αυτό, το 65,3% είναι άνδρες και το 34,7% γυναίκες (παρ. Β, πιν. 1). Η μεγαλύτερη παρουσία των ανδρών έναντι των γυναικών στο δείγμα οφείλεται στο γεγονός ότι οι άνδρες επισκέπτονται πιο συχνά τα Κ.Α.Π.Η. Θα πρέπει, επίσης, στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι οι γυναίκες επέδειξαν μεγαλύτερη προθυμία να συνεργαστούν απ' ό,τι οι άνδρες.

Ο μέσος όρος ηλικίας των ερωτηθέντων, το 1941, ήταν 18,3 έτη με τυπική απόκλιση 7,1 έτη (δηλαδή στο διάστημα από 11,2 έτη έως 25,4 έτη βρίσκεται περίπου το 67% των ηλικιών του δείγματος κατά την κατοχή). (παρ. Β, πιν. 1).

Από την επεξεργασία των στοιχείων προκύπτει ότι την περίοδο 1940-44, το 40,8% των ερωτηθέντων κατοικούσε στις νότιες περιοχές της Αθήνας, το 35,7% στις κεντρικές, το 15,3% στις βόρειες, το 7,1% στις ανατολικές και το 1% στις δυτικές περιοχές. (παρ. Β, πιν. 1).

Από το σύνολο των συμμετεχόντων μόνο ένα 13,3% αναγκάστηκε να μετακινηθεί σε διαφορετική κατοικία ή και περιοχή λόγω του πολέμου. (παρ. Β, πιν. 1). Οι κυριότεροι λόγοι που ώθησαν τους ανθρώπους να μετακινηθούν ήταν η πώληση των σπιτιών, προκειμένου να εξασφαλίσουν ορισμένα βασικά είδη διατροφής, οι βομβαρδισμοί και τέλος η αναζήτηση περιοχών που προσφέρονταν για καλλιέργεια, με την ελπίδα ότι σ' αυτές τις περιοχές θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της πείνας.

Όσον αφορά την οικογενειακή κατάσταση των συμμετεχόντων, το 25,5% το 1941 ζούσε σε οικογένειες των 5 έως 6 μελών. Με μικρότερη συχνότητα (38,8%) εμφανίζονται οι οικογένειες των 1 έως 5 μελών, καθώς επίσης και εκείνες των 6 έως 14 μελών (35,7%). (παρ. Β, πιν. 1). Οι οικογενειακοί δεσμοί, κατά τις δύσκολες εκείνες μέρες της ξενικής κυριαρχίας ήταν πολύ ισχυροί. Συχνά δύο και τρεις συγγενικές οικογένειες ενώνονταν μεταξύ τους, προκειμένου να αντιμετωπίσουν από κοινού τη στέρηση, την ανέχεια και το φόβο.

Κατά την περίοδο που προηγήθηκε της κατοχής, οι 42 από τους 98 ερωτώμενους ήταν μαθητές και μαθήτριες, οι 19 εργάζονταν ως δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι, οι 13 ήταν ελεύθεροι επαγγελματίες και εργάτες / τεχνίτες, οι 13

(ως επί το πλείστον γυναίκες) ασχολούνταν με τα οικιακά και 4 είχαν διάφορες άλλες ασχολίες (π.χ. αγρότης, φοιτητής κ.ά.). (παρ. Β, πιν. 1). Από αυτούς, μόνο 11 άτομα αναγκάστηκαν να αλλάξουν επάγγελμα λόγω του πολέμου, με κίνητρο μεγαλύτερες αποδοχές ή περισσότερες δυνατότητες εξοικονόμησης τροφής, ενώ 2 άτομα εργάστηκαν στους Γερμανούς (π.χ. σε διάφορες κατασκευές, μεταφορές κ.ά.). (παρ. Β, πιν. 1).

Όσον αφορά τους μαθητές στο διάστημα της κατοχής, τα σχολεία δεν λειτουργούσαν και οι περισσότεροι από αυτούς, στην προσπάθειά τους να επιζήσουν οι ίδιοι και να βοηθήσουν και τις οικογένειές τους, ασχολήθηκαν με διάφορα επαγγέλματα και εργάστηκαν σκληρά, ανεξάρτητα από τη μικρή τους ηλικία. Στα δύσκολα χρόνια της κατοχής, στα χρόνια της πείνας, των μετακινήσεων και της άμισθης απασχόλησης, οι μικροί μοιράστηκαν τις ευθύνες και τον πόνο με τους μεγάλους. Αγώνιστηκαν σκληρά και κατόρθωσαν να επιβιώσουν, ξεπερνώντας το θάνατο και νικώντας έτσι τον κατακτητή.

2.2. Διατροφικές συνήθειες των ανθρώπων κατά την περίοδο της κατοχής.

Το σημαντικότερο πρόβλημα στην Αθήνα, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής του 1940-44, ήταν ο λιμός. Πολλά τρόφιμα εξαφανίστηκαν, ενώ νέα προστέθηκαν στο διαιτολόγιο των Αθηναίων. Οι ελάχιστες τροφές που υπήρχαν, υστερούσαν τόσο σε ποιότητα, όσο και σε ποσότητα, με φυσικό επακόλουθο την υποβάθμιση της ζωής.

Βασικές τροφές όπως το κρέας, το ψωμί από σιτάρι, τα ψάρια, τα γαλακτοκομικά, τα φρούτα και το λάδι, ήταν δυσεύρετα. Η μοναδική πηγή προμήθειας αυτών των ειδών για τους Αθηναίους, οι οποίοι δεν είχαν επαφές με την επαρχία, ήταν η μαύρη αγορά, όπου φυσικά οι τιμές ήταν «αστρονομικές». Συγκεκριμένα, το 72,4% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι δεν κατανάλωνε κρέας, το 15,3% το έτρωγε σπάνια, ενώ μόνο το 12,2% συνέχισε να καταναλώνει κρέας, αλλά όχι βέβαια όπως και στο παρελθόν. (παρ. Β, πιν. 2).

Η ολοκληρωτική εξάλειψη του σταρένιου ψωμιού διαφαίνεται από το γεγονός ότι μόλις το 10,2% είχε τη δυνατότητα να το προμηθευτεί, ενώ αντίθετα το 89,8% το στερήθηκε παντελώς. (παρ. Β, πιν. 2).

Παρόμοια κατάσταση επικρατούσε και για τα θαλασσινά προϊόντα. Το 83,7%

δεν είχε τη δυνατότητα να καταναλώνει ψάρια, το 6,1% έτρωγε σπάνια, ενώ μόνο το 10,2% δήλωσε ότι μπορούσε να καταναλώσει ψάρια (παρ. Β, πιν. 2).

Η συντριπτική έλλειψη γαλακτοκομικών προϊόντων, όπως γάλα, τυρί, βούτυρο κ.ά., καθώς και φρούτων, περιγράφεται από το 82,7% του δείγματος με ιδιαίτερη θλίψη, επισημαίνοντας τον καθοριστικό της ρόλο στην αναστολή της ανάπτυξης των παιδιών. (παρ. Β, πιν. 2).

Στην περίπτωση του ελαιολάδου, το 58,2% από το σύνολο του δείγματος το στερήθηκε, ενώ το 23,5% το προμηθευόταν σπανίως. Το 18,4% δήλωσε μεν ότι είχε τη δυνατότητα να καταναλώνει ελαιόλαδο, αλλά οι ποσότητες ήταν ανεπαρκείς με τα συνήθη κριτήρια των Αθηναίων. Ωστόσο, κατά γενική παραδοχή η λήψη έστω και μικρών ποσοτήτων ελαιολάδου συνέβαλε αποφασιστικά στην επιβίωση. (παρ. Β, πιν. 2).

Δεν ήταν, όμως, μόνο οι παραπάνω τροφές, τις οποίες στερήθηκαν οι κάτοικοι της Αθήνας κατά την περίοδο της κατοχής. Δύο ακόμη συνήθη είδη διατροφής, όπως τα ζυμαρικά και τα λαχανικά κατέληξαν να αποτελούν είδη πολυτελείας. Συγκεκριμένα, μόνο το 13,3% κατανάλωνε ζυμαρικά, ομοίως μόνο το 31,6% λαχανικά. (παρ. Β, πιν. 2). Σχετικά με την κατανάλωση λαχανικών θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι Αθηναίοι περιορίζονταν σε ορισμένα είδη, τα οποία μπορούσαν να καλλιεργήσουν στο σπίτι τους σε κήπους ή και σε γλάστρες. Τέτοια είδη ήταν συνήθως τομάτες, μαρούλια, μελιτζάνες και κολοκυθάκια και φυσικά οι καλλιεργούμενες ποσότητες ήταν ελάχιστες. Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι κατά την περίοδο της κατοχής ήταν αδύνατη η εξασφάλιση ποικιλίας τροφίμων, γι' αυτό και οι Αθηναίοι περιορίστηκαν σε μερικά μόνο είδη, μετατρέποντας μάλιστα δευτερεύουσες τροφές (π.χ. σταφίδες, ξηρούς καρπούς, κ.ά.) σε διαιτητικές βάσεις. Η έλλειψη σταρένιου ψωμιού είχε ως συνέπεια την εμφάνιση της «μπομπότας» (ψωμί από καλαμποκάλευρο), την οποία προμηθευόταν κυρίως με δελτίο το 74,5% των ερωτηθέντων. (παρ. Β, πιν. 2). Τα όσπρια, όμως, ήταν εκείνη η τροφή, την οποία συνέχισε να καταναλώνει το 71,4% του δείγματος και η οποία αποτέλεσε την κύρια τροφή επιβίωσης στα δύσκολα χρόνια της κατοχής. (παρ. Β, πιν. 2). Τα όσπρια, μαγειρεμένα συνήθως χωρίς λάδι, μοιράζονταν στα συσσίτια των διαφόρων περιοχών. Αμυλούχες τροφές, όπως πλιγούρι, χυλό, τηγανήτες και πατάτες, «γεύονταν» το 58,2% του δείγματος. Ξηρούς καρπούς, όπως φουντούκια, στραγάλια, καρύδια, αμύγδαλα και λούπινα το 21,4%, ενώ σταφίδες κατανάλωνε το

28,6%. (παρ. Β, πιν. 2). Πολλοί υποστηρίζουν ότι η κορινθιακή μαύρη σταφίδα, που πωλούνταν σε καρτσάκια από πλανόδιους προμηθευτές, τους έσωσε τις δύσκολες στιγμές, όταν δεν είχαν ούτε λάδι, ούτε και ψωμί. Αναλυτικά οι τρόποι, με τους οποίους οι κάτοικοι της Αθήνας, προμηθευόταν τις διάφορες τροφές, παρουσιάζονται παρακάτω. (βλ. Ενότητα 3.2.3, Μέθοδοι εξασφάλισης της τροφής).

Οι τροφές που παρουσιάστηκαν μέχρι τώρα, μπορεί βέβαια να υστερούσαν σε ποιότητα και ποσότητα, βρισκόταν όμως μέσα στα πλαίσια των διατροφικών συνηθειών των Αθηναίων. Οι συνταρακτικές μαρτυρίες πολλών από τους ερωτηθέντες σχετικά με την εμφάνιση και κατανάλωση νέων μη βρώσιμων ειδών αντικατοπτρίζουν ακόμη περισσότερο την απελπιστική κατάσταση που επικρατούσε. Διάφορα νέα χορταρικά, όπως τσουκνίδες, μολόχες, λαχανίδες κ.ά., εισήχθησαν στο διαιτολόγιο των Αθηναίων και καταναλώθηκαν από το 79,6% των ερωτηθέντων. (παρ. Β, πιν. 2). Τα χαρουπία, τα οποία πριν από την κατοχή αποτελούσαν τροφή ζώων, έγιναν ιδιαίτερα δημοφιλή στο 56,1% του δείγματος. (παρ. Β, πιν. 2). Οι τροφές από τα σκουπίδια, βέβαια, δεν αποτέλεσαν εξαίρεση. Το 25,5% του δείγματος κατέφυγε στους σκουπιδοτενεκέδες για αναζήτηση πατατόφλουδων, πορτοκαλόφλουδων, λεμονόκουπων κ.ά. (παρ. Β, πιν. 2). Ακόμη και τα υπολείμματα τροφής στους υπονόμους δεν προκαλούσαν απέχθεια στους ανθρώπους. Επίσης, ποσοστό 12,2% κατανάλωσε δεντρόψωμο, καθώς επίσης και σκουπάλευρο. (παρ. Β, πιν. 2). Το δεντρόψωμο ήταν ένα είδος ψωμιού, το οποίο κατασκευαζόταν από μία μορφή αλεύρου, που εισαγόταν στην κατεχόμενη Ελλάδα από την Αφρική. Το δεντρόψωμο έπρεπε να καταναλωθεί μέσα σε λίγες ώρες και ήταν αρκετά δύσπεπτο. Το σκουπάλευρο ήταν το αλεύρι από αλεσμένους σπόρους ψάθινων σκουπών (*Sorgum Scuparium*: Σόργο για σκούπες). Ένα μικρό, επίσης, ποσοστό των συμμετεχόντων (10,2%), δήλωσε ότι έφαγε «σούπα του μπακάλη» και ένα 3,1% ματσίτα (παρ. Β, πιν. 2). Η «σούπα του μπακάλη» ή αλλιώς «μωσαϊκό» μοιραζόταν με δελτίο στους Αθηναίους από το μπακάλη και ήταν ένα είδος σούπας, που περιελάμβανε μικρά κομμάτια από αποξηραμένα λαχανικά, όπως καρότο, σέλινο, αρακά, πατάτα, μπάμιες και ρύζι. Η ματσίτα ήταν ένα παρασκεύασμα από αιματάλευρο. Ακόμη, σύμφωνα με τις απαντήσεις των ερωτηθέντων λίγοι ήταν εκείνοι, οι οποίοι εξακολούθησαν κατά τη διάρκεια της κατοχής να τρέφονται με τον ίδιο τρόπο, όπως και στο παρελθόν. Συγκεκριμένα, το 8,2% υποστήριξε πως, παρά τις δυσμενείς συνθήκες επιβίωσης, δεν στερήθηκε τίποτα. (παρ. Β, πιν. 3).

Επισημαίνεται πως το μεγαλύτερο ποσοστό από τα άτομα αυτά είχε υψηλό εισόδημα και δεν αναγκάστηκε να πουλήσει πράγματα αξίας. (παρ. Β, πιν. 4 και πιν. 5).

Αν και η δυστυχία της εποχής εκείνης ήταν μεγάλη, ποσοστό 66,3%, δήλωσε ότι δεν κατανάλωσε αλλοιωμένα τρόφιμα. Το παράδοξο αυτό γεγονός οφείλεται σε δύο λόγους: πρώτον, η έλλειψη τροφίμων ήταν αναμφισβήτητη και αποτελούσε γενικότερο φαινόμενο της Αθήνας και δεύτερον, η πείνα ήταν τόσο έντονη, ώστε πολλοί άνθρωποι είναι δυνατόν να κατανάλωσαν αλλοιωμένα τρόφιμα εν αγνοία τους. (παρ. Β, πιν. 6).

Ο αριθμός των γευμάτων δεν ήταν σταθερός. Χαρακτηριστικό είναι ότι ποσοστό 29,6% δήλωσε ότι έτρωγε όποτε είχε. Αρκετές είναι οι περιπτώσεις ανθρώπων, οι οποίοι δεν είχαν να φάνε για 3-4 μέρες. Η απελπιστική κατάσταση, στην οποία βρίσκονταν αυτοί οι άνθρωποι, φαίνεται και από τη μαρτυρία συμμετέχοντος στη μελέτη που έφαγε μία χούφτα αλάτι, προκειμένου να «βάλει κάτι» στο στομάχι του. Ακόμη κι όσοι είχαν να φάνε, η ποσότητα των γευμάτων τους, ήταν ανεπαρκής. Έτσι, αν και ποσοστό 48% δήλωσε ότι έτρωγε τουλάχιστον δύο φορές την ημέρα, ωστόσο τα γεύματα υπολείπονταν σε ποιότητα και ποσότητα και πιθανότατα δεν εξασφάλιζαν τα απαιτούμενα θρεπτικά συστατικά (παρ. Β, πιν. 7). Όση κι αν ήταν η ποσότητα της τροφής, καθώς τα άτομα διακατέχονταν από αισθήματα αλληλεγγύης και αλtruισμού, φρόντιζαν να μοιράζουν ισομερώς τη διαθέσιμη ποσότητα στην οικογένεια (ποσοστό 81,6%). (παρ. Β, πιν. 8). Η ίδια, βέβαια, κατάσταση επικρατούσε και τις γιορτινές ημέρες των Χριστουγέννων και του Πάσχα. Αν και καταβάλλονταν ιδιαίτερες προσπάθειες για την εξασφάλιση «ξεχωριστών» τροφών λόγω των ημερών, μόνο το 20,4% κατόρθωνε να εξοικονομήσει κρέας, είτε από τη μαύρη αγορά, είτε φέρνοντας από χωριά. (παρ. Β, πιν. 9). Συμπληρωματικά αναφέρεται πως ο αριθμός των γευμάτων, καθώς επίσης και η δυνατότητα καλύτερης διατροφής τις εορταστικές περιόδους εξαρτώνταν, άμεσα από το εισόδημα (παρ. Β, πιν. 10 και 11).

Όσον αφορά τη νηστεία, παρατηρείται ότι, ενώ πριν την κατοχή νήστευε το 65,3%, κατά τη διάρκεια της κατοχής το ποσοστό αυτό μειώθηκε σε 11,2%. Αυτό οφείλεται στην έλλειψη τροφίμων, η οποία ανάγκασε τους ανθρώπους να ξεφύγουν από τις θρησκευτικές παραδόσεις και να έχουν ως μοναδική τους φροντίδα την ανεύρεση και κατανάλωση οποιωνδήποτε τροφών ακόμα και σε ημέρες νηστείας. (παρ. Β, πιν. 12). Αξίζει, όμως, να τονιστεί πως μερικοί από αυτούς που είχαν τη

δυνατότητα να προμηθευτούν όλες τις τροφές νήστευαν κατά τη διάρκεια της κατοχής. (παρ. Β, πιν. 13).

Όλα τα παραπάνω φανερώνουν την ελεεινή κατάσταση, στην οποία είχε περιέλθει ο λαός της Αθήνας. Οι άνθρωποι δεν διέφεραν από τα ζώα, αφού έτρωγαν σχεδόν τις ίδιες τροφές με αυτά. Αρκετές φορές οι τροφές ήταν αλλοιωμένες, όμως αυτό αποτελούσε μία ασήμαντη λεπτομέρεια. Η απάθεια, με την οποία αντιμετώπιζαν τα χαλασμένα τρόφιμα (π.χ. σκουληκιασμένα όσπρια κ.ά.), φαίνεται από το γεγονός ότι διασκέδαζαν την ανέχειά τους λέγοντας: «Σήμερα θα φάμε φασόλια με κρέας». Η λέξη «χορταίνω», είχε διαγραφεί από το λεξιλόγιο του πληθυσμού. Τις περισσότερες φορές, ο ύπνος αποτελούσε την εναλλακτική λύση, για να ξεχάσουν την πείνα τους. Οι υπάρχουσες υποτυπώδεις τροφές, μετά βίας κάλυπταν τις ανάγκες του παρόντος, ενώ καθιστούσαν αβέβαιο το μέλλον.

2.3. Μέθοδοι εξασφάλισης της τροφής

Σύμφωνα με μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν στην Αθήνα την περίοδο της κατοχής, σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά από την εισβολή των Γερμανικών στρατευμάτων στην πρωτεύουσα, το εμπόριο είχε παραλύσει. Οι αγοραπωλησίες αποτελούσαν παρελθόν. Οι εισαγωγές τροφίμων από τις επαρχίες ανακόπηκαν. Με τις επιτάξεις των εργοστασίων από τους Γερμανούς πολλοί εργάτες απολύθηκαν και ταυτόχρονα αναστάλθηκε η παραγωγή τροφίμων. Η οικονομία άρχισε να εξασθενεί και ο πληθωρισμός έφθασε στο αποκορύφωμα. Οι τιμές των ελαχίστων προϊόντων στη μαύρη αγορά ήταν υπέρογκες και απλησίαστες για το φτωχό λαό. Στα παντοπωλεία, τα ράφια είχαν αδειάσει και γενικά καταστήματα και επιχειρήσεις σταμάτησαν να λειτουργούν. Οι συμμετέχοντες στη μελέτη αναφέρουν ότι τα ελάχιστα ζαχαροπλαστεία που υπολειτουργούσαν, πουλούσαν γλυκά κατασκευασμένα από νέα υλικά (π.χ. χαρουπάλευρο, χαρουπόμελο κ.ά.). Στα εστιατόρια, οι προσφερόμενες ποικιλίες συρρικνώθηκαν αισθητά και περιορίστηκαν κυρίως σε όσπρια με εμφανή αλλοιωμένη γεύση, ενώ το κρέας εξαφανίστηκε ή υποκαταστάθηκε από κρέας σκύλου, αλόγου κ.λπ. Στις λαϊκές αγορές η έλλειψη διατροφικών επιλογών ήταν ορατή και περιελάμβανε συνήθως λαχανίδες, τσουκνίδες, χόρτα κ.λπ. Γενικά, την περίοδο εκείνη στην Αθήνα επικρατούσε ένα απέραντο χάος, στο οποίο κυριαρχούσε η πείνα, η φτώχεια και η δυστυχία.

Προκειμένου να αντιμετωπιστεί η δυστυχία εκείνης της εποχής, το κράτος φρόντισε να διανείμει στο λαό δελτία. Κάθε μέλος της οικογένειας είχε από ένα δελτίο, το οποίο ήταν απαραίτητο για τη συμμετοχή του σε οποιαδήποτε διανομή έκανε το κράτος. Σε καθημερινή βάση το δελτίο εχρησιμοποιείτο για την προμήθεια ψωμιού. Οι άνθρωποι σχημάτιζαν τεράστιες ουρές έξω από τα αρτοποιεία στην προσπάθειά τους να εφοδιαστούν αρχικά σταρένιο ψωμί και αργότερα το μερίδιο «μπομπότας», που τους αντιστοιχούσε. Το 91,8% του δείγματός μας διέθετε δελτίο και έτσι μπορούσε το δύσκολο χειμώνα του '41 να προμηθευτεί τα 30 δράμια ψωμί, το οποίο μάλιστα αρκετές φορές ήταν από σκουπάλευρο ή δενδρόψωμο. (παρ. Β, πιν. 14).

Η φροντίδα του κράτους προς τους πολίτες συνεχίστηκε με τη δημιουργία των λαϊκών συσσιτίων. Τα λαϊκά συσσίτια, που οργανώνονταν σε διάφορες περιοχές της Αθήνας, περιελάμβαναν κυρίως σούπες με ελάχιστες ποσότητες οσπρίων (φασόλια και ρεβίθια), χωρίς λάδι. Σύνηθες χαρακτηριστικό των συσσιτίων ήταν ο συνωστισμός των ανθρώπων, οι οποίοι περίμεναν επί ώρες, κρατώντας το τενεκεδάκι τους, να προμηθευτούν την ελάχιστη ποσότητα νερόβραστων οσπρίων, που τους αντιστοιχούσε. Εκτός του ότι οι μερίδες ήταν μικρές, ταυτόχρονα δεν ήταν αρκετές, ώστε να ικανοποιήσουν όλους τους πεινασμένους, με αποτέλεσμα πολλοί από εκείνους που δεν προλάβαιναν, να σκύβουν μέσα στο καζάνι για να μαζέψουν ό,τι είχε απομείνει. Από το σύνολο του δείγματος, ποσοστό 59,2% , είχε τη δυνατότητα να λαμβάνει συσσίτιο. Επισημαίνεται, όμως, ότι στο ποσοστό αυτό συγκαταλέγονται κι εκείνοι, οι οποίοι έπαιρναν συσσίτιο από την εργασία τους. (παρ. Β, πιν. 14).

Σημαντικό, επίσης, ποσοστό 61,2% προμηθευόταν την τροφή του με αγορά. Όσον αφορά την αγορά, διακρίνονται δύο περιπτώσεις. Η πρώτη περίπτωση αναφέρεται σε εκείνους που είχαν την οικονομική δυνατότητα να αγοράζουν σε τακτά χρονικά διαστήματα από τη μαύρη αγορά. Βέβαια, το ποσοστό αυτό ήταν ελάχιστο. Αναγκαίο είναι στο σημείο αυτό να αναφερθούν και οι «αναγνωρίσεις». Σύμφωνα μ' αυτές, κάποιος που είχε χρήματα στο εξωτερικό μπορούσε να δανειστεί π.χ. από κάποιον χρηματιστή, με την προϋπόθεση μετά τη λήξη της κατοχής να τα επιστρέψει με τόκο. Οι συναλλαγές γίνονταν με λίρες και κατοχυρώνονταν με αποδείξεις. Η δεύτερη περίπτωση, αναφέρεται σ' εκείνους οι οποίοι κατέφευγαν στη μαύρη αγορά, όταν εξοικονομούσαν χρήματα (π.χ. από την εργασία τους ή από την πώληση

αντικειμένων). Φυσικά, οι ποσότητες που προμηθεύονταν ήταν ασήμαντες. Ωστόσο, και στις δύο περιπτώσεις, η ανεύρεση ποικιλίας τροφίμων ήταν αδύνατη και συγκεκριμένα η απουσία του κρέατος δεδομένη. (παρ. Β, πιν. 14).

Καθώς τα χόρτα συμπεριλαμβάνονταν στο καθημερινό διαιτολόγιο των Αθηναίων, αυτοί προσέφευγαν σε τακτά χρονικά διαστήματα στο περιβάλλον για τη συλλογή τους. Τσουκνίδες, μολόχες και διάφορα άλλα αγριόχορτα μαζεύονταν σχεδόν σε ημερήσια βάση από το 41,8% των ερωτηθέντων, οι οποίοι μάλιστα υποστήριξαν πως τις δύσκολες μέρες της κατοχής, τα χορταρικά αυτά, μαγειρεμένα συνήθως χωρίς λάδι, τους βοήθησαν να κρατηθούν στη ζωή. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και εκείνοι (ποσοστό 14,3%), οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν τη μικρή αυλή του σπιτιού τους ή τις γλάστρες τους για την καλλιέργεια κυρίως λαχανικών κ.ά. Η καλλιέργεια, για όσους ενδεχομένως είχαν τη δυνατότητα, αποτέλεσε για την εποχή εκείνη μία σημαντική εναλλακτική λύση για την αντιμετώπιση της πείνας. Το ίδιο αξιόλογη λύση αποτελούσε και η εκτροφή διαφόρων ζώων π.χ. αιγών, πουλερικών, κουνελιών, κ.ά. μόνο που αυτή τη δυνατότητα διέθετε μόλις το 10,2% του δείγματος και μάλιστα πολλές φορές αποτελούσε θύμα κλοπής. (παρ. Β, πιν. 14).

Παρά το γεγονός ότι είχαν διακοπεί οι επαφές με την επαρχία, ποσοστό 15,3% διακινδύνευε ακόμα και τη ζωή του, προκειμένου να προμηθευτεί από κάποιο χωριό ορισμένα βασικά είδη διατροφής, όπως για παράδειγμα ελάχιστες ποσότητες λαδιού, αλεύρου, οσπρίων κ.ά. Στην περίπτωση που κάποιος δεν είχε συγγενείς στην επαρχία, για την απόκτηση των παραπάνω ειδών απαιτείτο η πώληση προσωπικών αντικειμένων αξίας. (παρ. Β, πιν. 14).

Οι άνθρωποι που είχαν τη δυνατότητα να αγοράσουν, να καλλιεργήσουν, να εκθρέψουν και να εισάγουν από την επαρχία θεωρούνταν ιδιαίτερα προνομιούχοι. Στο σύνολο των ερωτηθέντων υπήρχαν όμως και εκείνα τα άτομα, που στηρίζονταν αποκλειστικά στην κρατική βοήθεια. Γνωρίζοντας πως το ψωμί με δελτίο, καθώς και το φαγητό στα συσσίτια, εκτός του ότι υστερούσαν σε ποιότητα και ποσότητα, δεν παρέχονταν και καθημερινά, αλλά υπήρχαν περίοδοι τεσσάρων και πέντε ημερών, που οι άνθρωποι αυτοί έμεναν στην κυριολεξία νηστικοί, όλα αυτά εκθέτουν την απόγνωση που επικρατούσε και δικαιολογούν την προσφυγή των ανθρώπων αυτών στους κάδους απορριμμάτων και τον ξεπεσμό τους στην επαιτεία και στην κλοπή. Οι πιο «περιζήτητοι» κάδοι απορριμμάτων ήταν εκείνοι που βρίσκονταν έξω από τα

εστιατόρια και τα στρατόπεδα των Γερμανών και στους οποίους κατέφευγε το 21,4% του δείγματος για αναζήτηση διαφόρων υπολειμμάτων τροφής. (παρ. Β, πιν. 14).

Παρ' ότι όλοι αγωνίζονταν για την καθημερινή εξασφάλιση της τροφής, μόνο ένα 3.1% κατέφυγε στην επαιτεία. (παρ. Β, πιν. 14). Οι κοινωνικές ανισότητες είχαν εκλείψει, δεδομένου ότι όλοι βρίσκονταν κάτω από την ίδια τραγική μοίρα, με αποτέλεσμα η βοήθεια από τον συνάνθρωπο να είναι ανύπαρκτη όχι λόγω αδιαφορίας, αλλά λόγω έλλειψης χρημάτων και τροφίμων. Επίσης, προσωπικές μαρτυρίες αναφέρουν ότι οι Γερμανοί προτιμούσαν να πετούν το περίσσειμα ή τα αποφάγια τους στους υπονόμους, παρά να τα μοιράσουν στα παιδιά που ζητιάνευαν έξω από τα εστιατόρια. Η θέα των παιδιών που έγλυφαν την τροφή από το έδαφος, «ψυχαγωγούσε πολλούς από τους απάνθρωπους και αδίστακτους κατακτητές».

Η πείνα που ξεκλήριζε τις οικογένειες, ώθησε τους Έλληνες που δούλευαν ως εργάτες στους Γερμανούς, να κλέβουν τρόφιμα (π.χ. κονσέρβες, πατάτες, κουραμάνες κ.λπ.) για να ζήσουν, καθώς και διάφορα υλικά (π.χ. πετρέλαιο, λάστιχα κ.ά.) με σκοπό να τα πουλήσουν ή να τα ανταλλάξουν με τροφές. Μερικοί μάλιστα, με την κλοπή κατόρθωσαν να πλουτίσουν κατά τη διάρκεια της κατοχής. Φυσικά, θύματα κλοπής δεν έπεφταν μόνο οι Γερμανοί αλλά κι οι ίδιοι οι Έλληνες. Τους πιο αξιοζήλευτους στόχους αποτελούσαν οι ιδιοκτήτες περιβολιών, οι εκτροφείς πουλερικών ή ζώων για ιδιοκατανάλωση, όπως και οι αμέριμνες νοικοκυρές που επέστρεφαν από το φούρνο, κρατώντας το φαγητό στα χέρια τους. Ασφαλώς, η συμπεριφορά αυτή δεν θεωρείται επιλήψιμη, εφόσον απώτερος σκοπός ήταν η επιβίωση. (παρ. Β, πιν. 14).

Πολλοί θα υποστήριζαν πως η ανέχεια, η εξαθλίωση και οι κακουχίες, που βίωναν οι άνθρωποι κάτω από τη σκιά του κατακτητή, θα οδηγούσε αναντίρρητα στην έκρηξη της εγκληματικότητας και στην επικράτηση της ανομίας. Εν τούτοις, μόνο η κλοπή αποτελεί μία σκοτεινή παρένθεση, χωρίς ωστόσο να επισκιάζει τον κοινωνικό βίο της εποχής. Οι μαρτυρίες των ερωτηθέντων βεβαιώνουν πως, την περίοδο της κατοχής, μεταξύ των ανθρώπων αναπτύχθηκε όσο ποτέ άλλοτε το αίσθημα της αλληλεγγύης και της αλληλοβοήθειας, έλειπαν όμως τα μέσα για την έμπρακτη εκδήλωσή τους. Αν και η έλλειψη τροφίμων μαστίζε όλες σχεδόν τις οικογένειες και μάλιστα τις φτωχότερες, το ενδιαφέρον και η συμπόνια, όσο ήταν δυνατόν, εκδηλωνόταν με διάφορους τρόπους μεταξύ των οποίων είναι και οι ανταλλαγές τροφίμων. Ανταλλαγές τροφίμων πραγματοποιούνταν μόλις από το

10,2% του δείγματος. Το μικρό αυτό ποσοστό οφείλεται, όπως ήδη αναφέρθηκε, στην ανεπάρκεια τροφίμων. (παρ. Β, πιν. 14).

Στα πλαίσια των μεθόδων για την εξασφάλιση τροφίμων εμπεριέχονται και οι πωλήσεις περιουσιακών στοιχείων και προσωπικών αντικειμένων. Στα κρίσιμα χρόνια της κατοχής, χωρίς ίχνος δισταγμού, πουλήθηκαν ολόκληρα σπίτια για ένα «κομμάτι ψωμί». Αναρίθμητες είναι οι οικογένειες, οι οποίες καταστράφηκαν και στην κυριολεξία έμειναν στο δρόμο, παρακολουθώντας τις περιουσίες τους, που με κόπο και ιδρώτα δημιούργησαν, να αλλάζουν χέρια μέσα σε λίγες ώρες, κάτω από το πρίσμα της απελπισίας και της απόγνωσης, που διαμόρφωσε η οικονομική εξαθλίωση και η δυστυχία. Οι άνθρωποι διαισθάνθηκαν, όσο ποτέ άλλοτε, το θάνατο να τους πολιορκεί και συνειδητοποίησαν πως η επιθυμία να κρατηθούν στη ζωή υπερνικά την αξία των υλικών αγαθών.

Από το σύνολο των ερωτηθέντων, ποσοστό 62,2%, περιήλθε στη δυσάρεστη θέση να πουλήσει ιδιοκτησίες και προσωπικά αντικείμενα έναντι εξευτελιστικής αμοιβής. Την πρώτη θέση στην επιλογή αντικειμένων αξίας για πώληση κατέχουν τα χρυσαφικά. Γνωρίζοντας πως εύκολα θα έβρισκαν πρόθυμους αγοραστές, το 33,7% του δείγματος διέθεσε διάφορα τιμαλφή και μάλιστα αρκετοί απ' αυτούς ακόμη και τις βέρες του γάμου τους. Υψηλό, επίσης, ποσοστό 30,6%, αντάλλαξε είδη προικός και ρουχισμού με βασικά είδη διατροφής. Ακίνητα περιουσιακά στοιχεία κυριολεκτικά χαρίστηκαν από το 15,3% στην προσπάθεια για επιβίωση. Ακόμη, το 17,3% των απαντήσεων αναφέρεται στην πώληση επίπλων, οικιακών σκευών και ραπτομηχανών. Επιβάλλεται στο σημείο αυτό να επισημανθεί πως σε καμία περίπτωση οι αγοραζόμενες ποσότητες τροφίμων δεν ήταν εφάμιλλες με την αντικειμενική αξία των προς διάθεση περιουσιακών στοιχείων. (παρ. Β, πιν. 15, πιν. 16).

Συγχρόνως, αναφέρεται πως το 37,7% των ερωτηθέντων δεν πούλησε κανένα αντικείμενο αξίας. Από αυτούς το 20,4%, δεν βρέθηκε στη δεινή αυτή θέση, διότι οι οικονομικοί πόροι που διέθετε επαρκούσαν, για να ζήσει ικανοποιητικά. Το υπόλοιπο, όμως, 17,3% παρά το γεγονός ότι ζούσε αξιολύπητα και λιμοκτονούσε, δεν είχε την ευχέρεια να πουλήσει, γιατί δεν κατείχε τιμαλφή ή ο,τιδήποτε άλλο είδος αξίας. (παρ. Β, πιν. 15).

Μελετώντας τις μεθόδους εξασφάλισης τροφίμων, επιβεβαιώνεται για μία ακόμη φορά πως οι επώδυνες στιγμές, που βίωσαν οι κάτοικοι της Αθήνας το 1940-

εμφάνιση ασυνήθιστων για τα Ελληνικά δεδομένα διαιτητικών επιλογών στα πλαίσια της ανάγκης για επιβίωση. Αρκετοί είναι οι Αθηναίοι, οι οποίοι προκειμένου να πολεμήσουν την πείνα τους, κατανάλωσαν τροφές, οι οποίες βρίσκονταν και βρίσκονται στο «περιθώριο» των διαιτητικών προτιμήσεων. Μπορεί, βέβαια, το ποσοστό αυτών των ανθρώπων να είναι μικρό, αποτελεί ωστόσο μία απόδειξη της τραγικής κατάστασης που επικρατούσε. Τα διατροφικά ταμπού και οι προκαταλήψεις, που διαχώριζαν τις τροφές σε οικείες και μη οικείες, ξεπεράστηκαν σε μεγάλο βαθμό. Οι άνθρωποι μετέτρεψαν τροφές, που αρχικά θεωρούνταν μη προσλήψιμες, σε διαιτητικές προτιμήσεις και έμαθαν να τις καταναλώνουν, παρά την έμφυτη δυσαρέσκεια που προκαλούσαν τα οργανοληπτικά τους χαρακτηριστικά (χρώμα, οσμή, γεύση, υφή). Προκειμένου να ικανοποιήσουν τις διατροφικές τους ανάγκες, κατέφυγαν στην κατανάλωση ειδών που η κουλτούρα τους δεν κατέτασσε ανάμεσα στα κατάλληλα για βρώση, αγνοώντας την προέλευσή τους. Συγκεκριμένα, τροφές που έως τότε ήταν μόνο δυνητικές έγιναν μέρος της καθημερινής διαίτας των Αθηναίων. Έτσι, ο σκύλος καταναλώθηκε από ποσοστό 4,1% του δείγματος, ο όνος, το άλογο και η χελώνα το καθένα από 6,1%, οι τσουκνίδες, τα λούπινα και οι λαχανίδες από 10,2%, 11,2% και 17,3%, αντίστοιχα, τα χαρούπια από 33,7%, το δεντρόψωμο και το «σκουπάλευρο» από 4,1% και 5,1% αντίστοιχα, και τέλος η ματσίτα σε ποσοστό 2% του δείγματος. (παρ. Β, πιν. 39). Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθεί το ενδεχόμενο να καταναλώθηκαν τα παραπάνω είδη κρέατος από μεγαλύτερο ποσοστό, χωρίς όμως να γίνει αντιληπτό, αφού οι μαυραγορίτες «εμπαίζανε» τους ενδιαφερόμενους και φρόντιζαν ο τεμαχισμός και το πακετάρισμα του εν λόγω «κρέατος» να γίνεται χωρίς την επίβλεψή τους.

Καταγράφηκαν, επίσης, μεμονωμένες περιπτώσεις, στις οποίες καταναλώθηκαν άνθη ακακίας, σκαντζόχοιρος, μέρος κουκουναριού και αλεύρι από βελανίδι. Συγκλονιστικότερη, όμως, είναι η μαρτυρία ενός ανθρώπου, ο οποίος αφού έμεινε νηστικός επί επτά συνεχείς ημέρες, έφαγε ωμό κεφάλι σκύλου.

Όλα τα παραπάνω υπογραμμίζουν την αλλοτρίωση των ανθρώπων από τις καθιερωμένες παραδόσεις. Άλλωστε, τα άτομα που είναι πεινασμένα αγωνίζονται για την επιβίωση και δεν είναι δυνατόν να ενδιαφερθούν παρά μόνο για την αναζήτηση και απόκτηση της καθημερινής τροφής, αφήφώντας τις πολιτισμικές τους παραδόσεις και τις διαιτητικές συνήθειες.

2.5. Τροφικές ελλείψεις και ασυνήθεις διαιτητικές επιλογές.

Όπως αναφέρθηκε στα προηγούμενα, οι περισσότερες από τις τροφές, οι οποίες είναι απαραίτητες για την ολοκληρωμένη ανάπτυξη και συντήρηση του ανθρώπινου οργανισμού εξαφανίστηκαν εντελώς από το διαιτολόγιο των κατοίκων της Αθήνας, κατά τα δύσκολα χρόνια της Γερμανικής κατοχής. Με βάση την στατιστική επεξεργασία συνάγεται ότι μόλις το 14,3% είχε τη δυνατότητα να εφοδιαστεί κρέας και το 27,6% γαλακτοκομικά προϊόντα καθώς και λίπη ή λάδι κ.ά. Επίσης, αξιοσημείωτα ποσοστά 63,3% και 54,1% διατείνονται τη συνολική έλλειψη τόσο θαλασσινών προϊόντων, όσο και σταρένιου ψωμιού αντίστοιχα. Μικρότερη έλλειψη παρατηρείται στα όσπρια, εφόσον το 57,1% των ερωτηθέντων του δείγματος είχε την ευκαιρία να τα καταναλώσει. (παρ. Β, πιν. 20).

Καθώς οι ανάγκες των Γερμανών κατακτητών οδηγούσαν σε επιτάξεις τροφίμων και καθώς οι εισαγωγές από την επαρχία στην Αθήνα είχαν σταματήσει, επόμενο ήταν τα αποθέματα τροφίμων να εξανεμιστούν. Οι μόνοι που μπορούσαν να τροφοδοτήσουν την αγορά και μάλιστα παράνομα, ήταν οι μαυραγορίτες με πολύ μικρές ποσότητες. Βέβαια, οι μικρές ποσότητες απαραίτητων και ταυτόχρονα δυσεύρετων τροφών διατίθεντο σε υψηλές τιμές. Οι μισθοί των Αθηναίων ακολουθούσαν την αυξητική τάση των τιμών, αλλά όχι με τον ίδιο ρυθμό, με αποτέλεσμα να μην επαρκούν για την κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών. Μόνο όσοι είχαν σχετική οικονομική άνεση, είτε από την εργασία τους, είτε από άλλες πηγές (π.χ. περιουσιακά στοιχεία) είχαν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν τρόφιμα και στερήθηκαν σε μικρότερο βαθμό βασικές τροφές. Έτσι, ανάμεσα στα άτομα που δήλωσαν ότι είχαν επαρκές εισόδημα, το κρέας έλειπε σε ποσοστό 50%, το ψάρι σε ποσοστό 37,5%, τα γαλακτοκομικά προϊόντα σε ποσοστό 43,8% και τα όσπρια, το ελαιόλαδο και το ψωμί σε ποσοστό 18,8% το καθένα. (παρ. Β, πιν. 21, 22, 23, 24, 25 και 26).

Επισημαίνεται ακόμη ότι, στους δύσκολους εκείνους καιρούς, η ανάγκη που ώθησε αρκετούς ανθρώπους να πουλήσουν περιουσιακά τους στοιχεία και διάφορα άλλα προσωπικά τους αντικείμενα, απορρέει επίσης από την πλήρη ανεπάρκεια στις παραπάνω βασικές τροφές. (παρ. Β, πίνακες 27, 28, 29, 30, 31 και 32).

Η αναμφισβήτητη, όμως, έλλειψη βασικών τροφίμων καταγράφεται περισσότερο ρεαλιστικά από το γεγονός ότι ορισμένοι κατέφυγαν στην κατανάλωση σκουπιδιών. (παρ. Β, πιν. 33, 34, 35, 36, 37 και 38). Ταυτόχρονα παρατηρείται και η

2.4. Μέθοδοι μαγειρέματος και συντήρησης των τροφίμων

Κατά την περίοδο που εξετάζεται, η οικιακή τεχνολογία δεν ήταν ακόμα ιδιαίτερα αναπτυγμένη. Οι ενεργειακές ανάγκες του νοικοκυριού καλύπτονταν κυρίως μέσω της παροχής γκαζιού. Με την είσοδο, όμως, των κατακτητών στην περιοχή της πρωτεύουσας, η χρήση του γκαζιού περιορίστηκε. Από τους καταναλωτές μόνο το 13,3% εξακολουθούσε να χρησιμοποιεί το γκάζι (γκαζιέρα) για το μαγείρεμα, ενώ το 73,5% χρησιμοποιούσε άλλα καύσιμα, όπως ξύλα, κάρβουνα, πριονίδι και κώκ (πετροκάρβουνο). Μερικοί, προκειμένου να εξοικονομήσουν καύσιμη ύλη, χρησιμοποιούσαν ένα μείγμα από σκόνη κάρβουνου, ροκανίδι και ασβέστη. (παρ. Β, πιν. 18).

Αν και εκείνη την εποχή δεν υπήρχε ποικιλία τροφίμων, χαρακτηριστικό είναι πως οι νοικοκυρές, αξιοποιώντας τη φαντασία τους επινόησαν πρωτότυπους συνδυασμούς και νέες συνταγές. Κεφτέδες από ρεβίθια, από παντζάρια και λούπινα, γλυκά από ρεβίθια ή καλαμποκάλευρο και άλλες τροφές ετοιμάζονταν με ιδιαίτερη επιμέλεια από τις γυναίκες, έχοντας ως στόχο να αμβλύνουν όσο το δυνατόν περισσότερο το αίσθημα της αποστροφής και να κάνουν τις νέες υποδεέστερες τροφές, εύγευστες και ελκυστικές.

Όσον αφορά τη συντήρηση των τροφίμων, θα πρέπει να σημειωθεί ότι πριν από το 1940, όλοι διέθεταν κάποια μέθοδο συντήρησής τους, είτε «φανάρι», είτε ψυγείο πάγου. Το «φανάρι» ήταν ένα είδος «κλουβιού», το οποίο περιβαλλόταν από λεπτή σίτα και εκεί φυλάσσονταν τα τρόφιμα. Συνήθως τοποθετείτο ψηλά και σε δροσερό μέρος για τη διατήρηση και προστασία των τροφίμων από τα έντομα και τα ζώα. Το ψυγείο πάγου αποτελούσε προνόμιο μόνο των ευκατάστατων οικογενειών και των ιδιοκτητών ορισμένων καταστημάτων. Κατά τη διάρκεια της κατοχής ποσοστό 44,9% είχε «φανάρι», ενώ ποσοστό 18,4% διέθετε ψυγείο πάγου. Είναι, όμως, ευνόητο πως την περίοδο εκείνη αυτές οι μέθοδοι συντήρησης δεν χρησιμοποιούνταν αφενός μεν επειδή δεν υπήρχαν πλεονάσματα τροφίμων και αφετέρου επειδή υπήρχε έλλειψη πάγου. Επίσης, ένα σημαντικό ποσοστό 36,7%, δήλωσε ότι δεν χρησιμοποιούσε καμία από τις παραπάνω μεθόδους, διότι πολλοί αναγκάστηκαν να τα πουλήσουν και άλλοι να τα καταστρέψουν, προκειμένου να εκμεταλλευτούν τα υλικά τους. (παρ. Β, πιν. 19).

2.6. Επιπτώσεις του λιμού στην υγεία των Αθηναίων την περίοδο 1940-44.

Η ολοκληρωτική κατάληψη της Αθήνας από τους Γερμανούς και ο εξοντωτικός λιμός που ακολούθησε, επέφεραν σημαντικές αλλαγές στη διάρθρωση του πληθυσμού της Ελληνικής πρωτεύουσας. Οι ζημιές και οι απώλειες σε ανθρώπινες ζωές ήταν μεγάλες, όχι τόσο στο επίπεδο των ενόπλων συγκρούσεων, όσο στο επίπεδο του ανεπίσημου αγώνα, που δινόταν καθημερινά για την επιβίωση. Λόγω της ανυπαρξίας πολλών τροφίμων, οι άνθρωποι δεν ελάμβαναν τα απαραίτητα θρεπτικά συστατικά και δεν εκάλυπταν τις ενεργειακές τους απαιτήσεις. Αναμενόμενο επακόλουθο ήταν η απώλεια βάρους, η εξάντληση και η μείωση της φυσικής άμυνας του οργανισμού. Οι άνθρωποι έγιναν ευάλωτοι στις διάφορες ασθένειες, οι οποίες δεν αντιμετωπιζόνταν πια ως μεμονωμένα κρούσματα, αλλά πήραν τη μορφή επιδημιών. Οι Αθηναίοι έμοιαζαν με «ζωντανούς νεκρούς», με «σκελετούς» που έψαχναν λίγη τροφή, για να διατηρήσουν με δυσκολία τη σάρκα που βρισκόταν πάνω τους. Στη θέα των νεκρών συμπολιτών τους, που κατά εκατοντάδες σωριάζονταν καθημερινά στους δρόμους, δεν αισθάνονταν θλίψη και δεν είναι παράξενο κάποιος να επιθυμούσε να βρίσκεται στη θέση τους, αφού ο θάνατος θα ήταν γι' αυτόν η λύτρωση απ' το μαρτύριο της πείνας.

Η απώλεια βάρους ήταν το πρώτο επακόλουθο της διατροφικής ανεπάρκειας. Τα νερόβραστα όσπρια, η ελάχιστη ποσότητα μπομπότας και οι σταφίδες, σε καμία περίπτωση δεν προσέφεραν στους ανθρώπους τα αναγκαία συστατικά για τη διατήρηση του μυϊκού ιστού του σώματος. Τα οστά σε αρκετούς ανθρώπους διακρίνονταν πια ξεκάθαρα κάτω απ' το λεπτό στρώμα σάρκας που είχε απομείνει. Μείωση του σωματικού βάρους, παρατηρήθηκε σε όλους σχεδόν τους Αθηναίους την περίοδο 1940-44. Το 74,5% των ερωτηθέντων δήλωσε πως την περίοδο της κατοχής αναμφίβολα είχε χάσει βάρος, ενώ ένα 6,1% δεν θυμόταν, καθόσον έχουν περάσει αρκετά χρόνια από τότε. (παρ. Β, πιν. 40). Σε αρκετούς, το βάρος τους μειώθηκε κατά 5-8 οκάδες, δηλαδή περίπου 6-10 κιλά. Υπάρχουν, όμως, και άτομα που αδυνάτισαν υπερβολικά, όπως για παράδειγμα ένας άνδρας που μας είπε ότι από 83 περίπου κιλά κατέληξε να ζυγίζει μόλις 45 κιλά. Το ίδιο δράμα αντιμετώπιζαν όλα τα μέλη των οικογενειών, (παρ. Β, πιν. 40), αλλά και όλοι οι πολίτες, ανεξαρτήτως τάξης και οικονομικής καταστάσης. Αν και οι πιο εύποροι είχαν τη

δυνατότητα να καταναλώνουν μεγαλύτερη ποικιλία τροφίμων, εντούτοις δεν απέφυγαν την απώλεια βάρους. Το 89,7% των ανθρώπων που δήλωσαν ότι έτρωγαν όποτε είχαν, έχασε βάρος, όμως και το 56% εκείνων που είχαν τη δυνατότητα να φάνε τρεις φορές την ημέρα αντιμετώπισε το ίδιο πρόβλημα. (παρ. Β, πιν. 41). (Όπως προαναφέρθηκε, τόσο η ποσότητα, όσο και η ποιότητα των γευμάτων δεν ήταν ικανοποιητικές).

Οι επιπτώσεις, όμως, του λιμού δεν περιορίστηκαν. Οι ασθένειες και ιδιαίτερα οι μολυσματικές παρουσίασαν μεγάλη έξαρση. Τα σανατόρια γέμισαν ασφυκτικά από τους φυματικούς, έστω κι αν η θεραπεία που τους προσέφεραν δεν ήταν αποτελεσματική. Η ελονοσία χτύπησε τους αδύνατους οργανισμούς. Τα σκελετωμένα παιδάκια με τις πρησμένες κοιλίες και τα πληγισμένα, λόγω διατροφικής έλλειψης, κορμιά αποτελούσαν καθημερινό θέαμα στους δρόμους της Αθήνας. Από την έλλειψη σαπουνιού και την απουσία καθαριότητας, οι ψείρες εξαπλώθηκαν στην πλειοψηφία του πληθυσμού, ενώ η ψωρίαση, ο τύφος και τα αφροδίσια νοσήματα έκαναν και αυτά την εμφάνισή τους. Οι δηλητηριάσεις, βέβαια, δεν απουσίαζαν, ύστερα μάλιστα από την ευρεία κατανάλωση όχι μόνο αλλοιωμένων τροφίμων, αλλά και υπολειμμάτων τροφής από σκουπίδια.

Το 73,5% του δείγματος δήλωσε ότι δεν ασθένησε. Το μικρό ποσοστό ασθενειών ανάμεσα στους συμμετέχοντες, οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι αυτοί αντιπροσωπεύουν εκείνους τους Αθηναίους, που είχαν τις λιγότερες επιπλοκές υγείας λόγω της πείνας. Είναι πιθανόν επίσης, όλοι σχεδόν οι ερωτηθέντες να παρουσίασαν διατροφικές ελλείψεις, αλλά μόνο το 7,1% αναγνώρισε το γεγονός. Το ίδιο ποσοστό δήλωσε πως έπασχε από κρυολογήματα (ορισμένοι από αυτούς βρισκόταν στο στάδιο της προφυματίωσης), ένα 5,1% ασθένησε από διάφορες λοιμώξεις (π.χ. τύφο, οστρακιά, κ.ά.) και ένα 3,1% από ελονοσία. (παρ. Β, πιν. 42). Όσον αφορά την υγεία των υπολοίπων μελών των οικογενειών των ερωτηθέντων, συγχρόνως με τις διάφορες ασθένειες ένα 13,3% θύματα από πείνα, φυματίωση και δηλητηρίαση. (παρ. Β, πιν. 42). Συμπληρωματικά, αναφέρεται πως πιο ευάλωτοι στις διάφορες ασθένειες ήταν τα παιδιά και ιδιαίτερα εκείνα που βρίσκονταν στην εφηβεία. (παρ. Β, πιν. 43). Την περίοδο της ανάπτυξης έλειπε από τη διατροφή των παιδιών το γάλα, το αυγό, το βούτυρο, το κρέας και πολλά άλλα που θα τους παρείχαν τα απαραίτητα θρεπτικά συστατικά, που επιτρέπουν τη σωστή σωματική και διανοητική τους ανάπτυξη. Υπάρχουν μάλιστα ελάχιστες

περιπτώσεις ανθρώπων που εκμυστηρεύονται πως μικρότερα τους αδέρφια, ενός και δύο ετών, είχαν τη μορφή γέρου από τις τρίχες που κάλυπταν το βρεφικό τους πρόσωπο και τις ζάρες που παραμόρφωναν το μικρό τους κορμί.

Στην ίδια μοίρα βρίσκονταν και οι ηλικιωμένοι. Καθώς η φυσική άμυνα του οργανισμού τους ήταν ήδη εξασθενημένη, λόγω της προχωρημένης ηλικίας τους, επόμενο ήταν να βρίσκονται στην πρώτη γραμμή των θυμάτων από πείνα και ασθένειες. Οι ερωτηθέντες αποκάλυψαν πως πολλοί ηλικιωμένοι έβρισκαν το θάνατο στην άκρη των πεζοδρομίων, όπου ζητιάνευαν για λίγο ψωμί, συχνά σε πολύ μακρινή απόσταση από τον τόπο της κατοικίας τους. Αυτούς τους νεκρούς, αγνώστων στοιχείων τους μάζευε «το κάρο της δημαρχίας», τοποθετώντας τον ένα πάνω στον άλλο και τους μετέφερε στους ομαδικούς χώρους ταφής. Σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις, οι ίδιοι οι συγγενείς των θυμάτων, προκειμένου να κρατήσουν το δελτίο και να εξοικονομήσουν έτσι μία επιπλέον μερίδα, είτε ψωμιού, είτε φαγητού, μετέφεραν κρυφά τη νύχτα τους νεκρούς τους και χωρίς ιδιαίτερο πόνο και οδύνη στην κυριολεξία τους πετούσαν σε μακρινά νεκροταφεία. Η παροιμία «ο θάνατός σου, η ζωή μου» περιγράφει απόλυτα τη νοοτροπία της εποχής.

Η τεράστια αύξηση του ποσοστού των θανάτων δεν οφείλεται βέβαια μόνο στην πείνα και τις ασθένειες, αλλά και στην απουσία ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Αν και τα διάφορα νοσοκομεία της Αθήνας, δέχονταν καθημερινά ασθενείς, η έλλειψη φαρμακευτικού υλικού και νοσηλευτικού και ιατρικού προσωπικού καθιστούσε τη λειτουργία τους υποτυπώδη. Οι ερωτηθέντες ισχυρίζονται πως αν κάποιος αρρώσταινε βαριά, όπως από φυματίωση, είτε βρισκόταν στο νοσοκομείο, είτε στο σπίτι του, το αποτέλεσμα θα ήταν το ίδιο· δηλαδή ο θάνατος. Ουσιαστικά, η μετάβαση των ασθενών στα νοσοκομεία δεν εξυπηρετούσε τίποτα άλλο παρά την προστασία των υπολοίπων μελών της οικογένειας. Βαθιά, όμως, στην ψυχή των ανθρώπων, ιδιαίτερα εκείνων που ήταν γονείς και έβλεπαν τα παιδιά τους να υποφέρουν, υπήρχε η ελπίδα πως ίσως κάτι καλύτερο θα μπορούσε να προσφέρει, έστω και η υποτυπώδης νοσηλεία και δεν είναι καθόλου παράξενο να πίστευαν σε κάποιο θαύμα. Οι ελπίδες, όμως, γκρεμίζονταν, όταν τους ειδοποιούσαν να παραλάβουν το νεκρό σώμα του παιδιού τους, ξεχωρίζοντάς το ανάμεσα σε εκατοντάδες άλλους νεκρούς, που ήταν συγκεντρωμένοι σε κάποιο δωμάτιο του νοσοκομείου.

Τις περισσότερες από τις ασθένειες οι άνθρωποι προσπαθούσαν να τις

αντιμετωπίσουν με μεθόδους της πρακτικής ιατρικής στο σπίτι. Οι περισσότεροι από τους ερωτηθέντες ισχυρίζονται πως την εποχή εκείνη, φάρμακα δεν υπήρχαν. Μερικοί από αυτούς βεβαίωσαν την ύπαρξη ασπιρινών, σουλφαμιδών (είδος αντιβιοτικού), κινίνων και μουρουνέλαιου. Βέβαια, πιστεύουν πως κάποιος με οικονομική επιφάνεια μπορούσε αναμφίβολα να εξασφαλίσει κάποια «εξαντλημένα» για τους υπόλοιπους φάρμακα. Η μαύρη αγορά είχε εισχωρήσει και στο χώρο της υγείας. Οι φαρμακοποιοί, αδιαφορώντας για το κοινωνικό έργο που επιτελούσαν, στην προσπάθειά τους να πλουτίσουν, έκρυβαν τα φάρμακα απ' το φτωχό λαό. Για να εξασφαλίσει κάποιος ένα φάρμακο εκτός του ότι απευθύνονταν σε πολλά φαρμακεία, έπρεπε εντέλει ή να διαθέσει αρκετά χρήματα ή να προβαίνει σε απειλές.

Όσον αφορά τα προληπτικά μέτρα κατά των ασθενειών, αυτά ήταν ανύπαρκτα. Άλλωστε, οι άνθρωποι ήταν πια αποφασισμένοι ή θα ζούσαν με οποιονδήποτε τρόπο, ή θα πέθαιναν. Για την καθημερινή εξασφάλιση της τροφής έπρεπε να διανύσουν αρκετά χιλιόμετρα, να αντιμετωπίσουν τις αντίξοες καιρικές συνθήκες και να ανακατευτούν με τους υγιείς και μη συμπολίτες τους. Ελάχιστοι ήταν εκείνοι, που προστατεύονταν από το κρύο και που ενδιαφέρονταν για την καθαριότητά τους. Σύμφωνα με προσωπικές μαρτυρίες, ακόμα και το πράσινο σαπούνι ήταν δυσεύρετο. Μάλιστα, κάποιος αναφέρθηκε στην ύπαρξη ενός νέου συνθετικού σαπουνιού, με το οποίο φθειρόταν η επιδερμίδα των χεριών. Επίσης, πολύ λίγα άτομα δεν κατανάλωναν τροφές ύποπτης προέλευσης (π.χ. κρέας), ενώ άλλοι απέφευγαν τους φυματικούς και τους ασθενείς. Γενικά, οι κανόνες υγιεινής, που ακολουθούσαν οι Αθηναίοι ήταν ελάχιστοι.

Τα ευρήματα της παρούσας εργασίας αντανakλούν το χάος και την αποδιοργάνωση, που επικρατούσε στην πρωτεύουσα. Ο λαός λιμοκτονούσε, η πείνα και οι ασθένειες ξεκλήριζαν τις οικογένειες και η ιατρική περίθαλψη ουσιαστικά ήταν ανύπαρκτη. Οι άνθρωποι είχαν εξοικειωθεί απόλυτα με το θάνατο. Μάλιστα, ένας από τους ερωτώμενους διηγήθηκε πως, ενώ συμπορευόταν με τρεις φίλους του, όχι μόνο αδιαφόρησε μπρος στον επιτόπιο αιφνίδιο θάνατο δύο εξ' αυτών, αλλά συνέχισε το δρόμο του, λέγοντας πως παρακάτω ίσως ερχόταν η δική του σειρά να αποβιώσει. Μερικές φορές ο θάνατος ήταν η λύτρωση από τη δυστυχία και τις κακουχίες. Οι πολίτες της Αθήνας, μέσα σε λίγους μόνο μήνες, όχι μόνο έχασαν ό,τι με κόπο είχαν δημιουργήσει, τόσο σε προσωπικό, όσο και σε κοινωνικο-πολιτιστικό επίπεδο, αλλά μετέπεσαν σε ένα πρωτόγονο στάδιο της σύγχρονης εποχής, όπου ο

πολιτισμός και η τεχνολογία μπορεί μεν να υφίσταντο, ωστόσο ο απλός άνθρωπος δεν αναζητά τίποτα άλλο πέρα από την τροφή της ημέρας.

ΜΕΡΟΣ Γ'

ΜΕΡΟΣ Γ΄

**ΠΑΡΑΘΕΣΗ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΩΝ
ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ, ΟΙ ΟΠΟΙΟΙ ΕΖΗΣΑΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ.**

Ο καθημερινός αγώνας των Αθηναίων για επιβίωση στη διάρκεια της μαύρης περιόδου της Γερμανικής κατοχής γίνεται περισσότερο κατανοητός, διαβάζοντας κανείς τις προσωπικές τους μαρτυρίες. Για το σκοπό αυτό, στη συνέχεια με βάση καίριες ερωτήσεις από το έντυπο συνέντευξης, παρουσιάζονται αυτούσια τμήματα των συνεντεύξεων, που έδωσαν οι συμμετέχοντες στην έρευνα.

ΕΡΩΤΗΣΗ

Ποιές ήταν οι τροφές που καταναλώνατε σε εβδομαδιαία βάση;

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ

- «Λαχανίδες, χορταρικά πολλά αν και αυτά ήταν δυσεύρετα. Ευτυχώς είχαμε τον κήπο και είκοσι κότες - η μητέρα μου τις είχε αγοράσει προνοητικά - τις οποίες σιγά-σιγά τις σφάξαμε και σε τέσσερις μήνες δεν είχαμε τίποτα. Αλλά συνήθως η τροφή μας ήταν κολοκυθάκια, μελιτζάνες, λαχανίδες. Το ψωμί μας το έδιναν με δελτίο, το οποίο στο τέλος, ήταν από καλαμποκάλευρο. Λέγαν ότι είχε μέσα και πριονίδι και δεν τρωγότανε...» (Ανώνυμος 1)
- «Τρώγαμε κυρίως κρεμμυδόφλουδες, πατατόφλουδες... χαρούπια, λούπινα, λαχανίδες και μπομποτόψωμο...» (Ανώνυμος 2)
- «Τρώγαμε χαρούπια, σταφίδες. Με το δελτίο μας δίνανε ψωμί. Από την αγορά έπαιρνα και ψάρια της λίμνης...» (Ανώνυμη 25)
- «Βρίσκαμε τροφές για να φάμε; Εδώ στην Αθήνα ούτε «πέτρες» δεν βρίσκαμε για να φάμε, «πεθαίναμε όλοι από την πείνα». Ούτε τσουκνίδες δεν έβρισκα να μαζέψω από τους δρόμους... Τίποτα δεν τρώγαμε, ψάχναμε στα απορρίμματα να βρούμε κάτι για να ζήσουμε...» (Ανώνυμος 27)
- «Οι κυριότερες τροφές που τρώγαμε ήταν: φασόλια, ρεβίθια, φακές. Σε μια

κουτάλα φαγητού που μας δίνανε σ' ένα τενεκεδάκι, υπήρχαν 2-3 φασόλια...» (Ανώνυμος 56).

– «Εμείς ήμασταν προνομιούχοι γιατί δουλεύαμε στους Γερμανούς και κάθε εβδομάδα μας δίνανε τρόφιμα. Έτσι, δεν πεινάσαμε όπως πείνασε ο υπόλοιπος κόσμος... Μας δίνανε οι Γερμανοί ψάρι δύο φορές την εβδομάδα καθώς επίσης λάδι και σαπούνι και έτσι δεν στερηθήκαμε πολύ...» (Ανώνυμος 59).

– «Τρώγαμε χαρούπια, φασόλια (νεροζούμι), κουρκούτι, λαχανίδες, κεχρί, ξερά κουκιά, μπλιγούρι και λούπινα. Όλα ήταν αλάδωτα...» (Ανώνυμος 62)

– «Δεν είχαμε τίποτα τότε για να φάμε. Τρώγαμε ό,τι βρίσκαμε, κυρίως: χαρούπια, λούπινα, νεράντζια, χόρτα και μπλιγούρι...» (Ανώνυμος 65)

– «Τρώγαμε φαγητά νερόβραστα. Δεν υπήρχε λάδι. Τρώγαμε πατάτες νερόβραστες, μμπομπότα, χόρτα (μέχρι και τσουκνίδες), λεμονόκουπες από τα σκουπίδια και χαρούπια...» (Ανώνυμος 69)

– «Τρώγαμε ό,τι βρίσκαμε: σάπια λεμόνια, σάπια πορτοκάλια (αν τα βρίσκαμε και αυτά), λούπινα και χελώνες. Οι χελώνες ήταν το ωραιότερο φαγητό... Έφαγα και αλογίσιο κρέας...» (Ανώνυμος 76)

– «Τίποτα δεν τρώγαμε. Πηγαίναμε σε εστιατόρια και τρώγαμε λαχανίδες. Όσπρια φάγαμε αργότερα, όταν έφερε ο Ερυθρός Σταυρός. Χαρούπια... Έξι μήνες συνεχώς έτρωγα σταφίδες...» (Ανώνυμος 97)

ΕΡΩΤΗΣΗ

Ποιές τροφές στερηθήκατε λόγω έλλειψης;

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ

- ✓ - «Τίποτα δεν υπήρχε, τα πάντα έλειψαν. Κρέας! Γάτες και σκυλιά δεν μείνανε στην Αθήνα... Οι «Μαυραγορίτες» σου δίνουν κρέας για λαγό και ήταν γάτα. Μπορείς να το φας;...» (Ανώνυμος 1)
- «Στερήθηκα γενικά το κρέας, το βούτυρο, τα ψάρια, το λάδι, τα ζυμαρικά, τη ζάχαρη κ.ά...» (Ανώνυμος 7)
- «Στερήθηκα το λάδι, το ψωμί, το κρέας, τα όσπρια κ.ά....» (Ανώνυμη 12)
- ✓ - «Τα πάντα είχαμε στερηθεί και το νερό ακόμη οι Γερμανοί μας το κόβανε μαζί με το φως και τη συγκοινωνία... Θυμάμαι ένα περιστατικό όπου στο Ν. Φάληρο (στο οποίο μείναμε) υπήρχε ένα ζαχαροπλαστείο στο οποίο υπήρχαν περίπου 10 πιάτα μουςταλευριά και στεκόμουν και ήμουν «ερωτευμένος» με τα πιάτα και έλεγα Παναγία μου μακάρι να είχα την οικονομική ευχέρεια να μπω μέσα και να φάω - θυμάμαι και τον αριθμό - και τα 18 πιάτα...» (Ανώνυμος 27)
- «Τα πάντα στερηθήκαμε. Μέχρι και τσουκνίδες φάγαμε, τις οποίες τις έβραζε η μητέρα μας χωρίς λάδι. Κρέας και γαλακτοκομικά δεν υπήρχαν...» (Ανώνυμος 56)
- «Το ψωμί. Επί ένα μήνα δεν έβρισκα να φάω ούτε ψωμί. Κρέας, γαλακτοκομικά δεν υπήρχαν. Μόνο στη «μαύρη αγορά» αγοράζαμε κάτι, αν βρίσκαμε...» (Ανώνυμος 61)
- «Στερηθήκαμε το κρέας, το ψάρι, τα όσπρια, το λάδι, τα γαλακτοκομικά και το ψωμί...» (Ανώνυμος 68)
- «...λάδι δεν είχαμε να φάμε για 2 μήνες. Στερηθήκαμε κυρίως: το κρέας, το ψάρι, το ψωμί, τα μακαρόνια, το ρύζι και τα γαλακτοκομικά...» (Ανώνυμη 78)

ΕΡΩΤΗΣΗ

Υπήρχαν τροφές ή μη βρώσιμα είδη, τα οποία καταναλώσατε για πρώτη φορά λόγω ανάγκης;

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ

- «Ασφαλώς, έφαγα χαρούπια, κουκουτσάλευρο (με το οποίο κάναμε πίτες), μπομποτάλευρο καθώς επίσης και κρέας αλόγου. Στην Γαλλία μπορεί να το τρώνε και σήμερα το κρέας αλόγου, αλλά εμείς δεν είχαμε συνηθίσει σε κάτι τέτοιο...» (Ανώνυμος 6)
- «Φάγαμε κρέας γαϊδουριού, τσουκνίδες, βλήτα, παραπούλες...» (Ανώνυμη 23)
- «... Μια φορά μου έδωσε μια γειτόνισσα λίγο κρέας και μετά μου είπαν ότι ήταν σκύλος...» (Ανώνυμη 24)
- «Πήγα και πήρα αλογίσιο κρέας από την αγορά, όπου δίνανε μια οκά στο άτομο. ...Μέχρι και αγριόχορτα (δηλαδή τσουκνίδες) φάγαμε...» (Ανώνυμη 25)
- «...Μια μέρα έφαγα μια χούφτα αλάτι μήπως μπορέσω να κρατηθώ. Είχα την εντύπωση ότι το αλάτι θα με κρατήσει, αλλά δυστυχώς έφερε τα αντίθετα αποτελέσματα...» (Ανώνυμος 27)
- «Χωρίς να το ξέρουμε πήγαμε σε μια ταβέρνα όπου είχαν έναν σκύλο, τον οποίο τον έσφαξαν, τον έψησαν και μας τον φέρανε και τον φάγαμε. Στο τέλος, γυρεύαμε το σκύλο για να του ρίξουμε τα κόκαλα, όπως πάντα και μας είπαν, τώρα ο σκύλος, μόλις τον φάγατε...» (Ανώνυμος 51)
- «Ναι. Χελώνες. Φάγαμε όλοι στην οικογένεια. Μερικές φορές έτρωγα κανένα σουβλάκι του οποίου το κρέας ήταν από σκύλο και μετά έκανα εμετό και η μητέρα μου έβλεπε τι έτρωγα και μου έκανε παράπονα...» (Ανώνυμος 68)
- «Ο πατέρας μου έφαγε χελώνα. Μια φορά μας έφερε κρέας γαϊδάρου. Του το είχανε δώσει για μοσχάρι. - Έλα Γιάννη, του λένε, να πάρεις μοσχάρι, το δίνω

κρυφά μόνο στους γνωστούς. Μόλις το έφερε στο σπίτι το έβαλε η γιαγιά μου να το μαγειρέψει και έγινε μαύρο...» (Ανώνυμη 78)

- «Όταν με κλείσανε για 7 μέρες πάνω σ' ένα φυλάκιο στον «Σκαρμαγκά» οι Γερμανοί, όταν βγήκα, βρήκα έναν τσοπάνο, ο οποίος είχε σκοτώσει ένα σκυλί κι όταν του ζήτησα να μου δώσει να φάω, μου έδωσε το κεφάλι και το έφαγα ωμό από την πείνα...» (Ανώνυμος 88)

ΕΡΩΤΗΣΗ

Πόσες φορές την ημέρα τρώγατε;

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ

- «Κυρίως μια φορά το μεσημέρι και αν περίσσευε κάτι για το βράδυ ήμασταν τυχεροί...» (Ανώνυμος 6)
- «Καμιά. Σπάνια έτρωγα μαγειρεμένο φαγητό και αυτό ήταν φασολάδα με 2 φασόλια και πιο πολύ ζουμί...» (Ανώνυμος 9)
- «Το μεσημέρι και το βράδυ με τα «παραμύθια...» (Ανώνυμη 23)
- «Το πρωί πίναμε ένα τσάι, το μεσημέρι τρώγαμε όλοι μαζί και το βράδυ αν υπήρχε τίποτα τρώγαμε...» (Ανώνυμος 51)
- «Για να είμαστε ειλικρινείς ο άνθρωπος τότε δεν μπορούσε να χορτάσει διότι εκείνο που έτρωγε δεν ήταν ικανό, έτσι ώστε να ζήσει άνετα κάποιος και πάντοτε πεινούσε. Μπορώ να πω ότι τρώγαμε και 4 αλλά και 5 φορές την ημέρα, αλλά το φαγητό που τρώγαμε, δεν είχε τις ουσίες που χρειαζόταν, για να συντηρηθεί ένας άνθρωπος και έτσι ήμασταν αναγκασμένοι να τρώμε περισσότερες φορές για να χορτάσουμε...» (Ανώνυμος 59).
- «Τρώγαμε τότε 1 φορά, τότε 2 φορές και τότε καθόλου...» (Ανώνυμος 68)
- «Όσες φορές την ημέρα και αν τρώγαμε δεν χορταίναμε γιατί το φαγητό δεν είχε

βιταμίνες. Τα φαγητά δεν σε «πιάνανε». Τουλάχιστον μια φορά την ημέρα τρώγαμε, αλλά πάντα χωρίς λάδι...» (Ανώνυμος 71).

- «Πολλές φορές κοιμόμουν για να ξεχνάω την πείνα. Μια φορά είχα μια φίλη, η οποία μου είπε να πάμε σινεμά και εγώ της απάντησα: - Άσε με, γιατί εγώ κοιμάμαι για να ξεχνάω την πείνα μου. - Έλα, μου λέει, και θα σου δώσω εγώ να φας... Τρώγαμε όσες φορές τύχαινε να έχουμε...» (Ανώνυμη 78)

ΕΡΩΤΗΣΗ

Αναγκαστήκατε να πουλήσετε πράγματα αξίας, προκειμένου να εξασφαλίσετε είδη διατροφής;

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ

- «Αναγκαστήκαμε να πουλήσουμε ένα σπίτι το 1942, για να αγοράσουμε από τη «μαύρη αγορά» αλεύρι, σάρι, λάδι, ρύζι, για να μπορέσουμε να επιζήσουμε...» (Ανώνυμος 7)
- «Πούλησα ένα σπίτι, όλα τα έπιπλα, όλα τα σκεύη, μια συλλογή γραμματοσήμων μεγάλης αξίας, κοσμήματα κ.ά...» (Ανώνυμος 9)
- «Πουλήσαμε την προίκα της αδελφής μου της μεγάλης για ρύζι, φασόλια κ.ά. Πουλήσαμε 2 κτήματα στην κατοχή, επειδή ήταν άρρωστος ο πατέρας μου, για λίγο ρύζι και ακόμη περιμένουμε...» (Ανώνυμη 12)
- «Πούλησε ο πατέρας μου ένα σπίτι διώροφο 950.000 δρχ. και μετά από 5-6 ημέρες με αυτά τα χρήματα πήρε μια σκούπα...» (Ανώνυμος 16)
- «Τα πάντα. Ό,τι είχε η μητέρα μου βραχιόλια, δαχτυλίδια τα πουλήσαμε. Πουλήσαμε τη ραπτομηχανή για δύο κιλά ρεβίθια...» (Ανώνυμος 56)
- «Ό,τι δαντέλες, χρυσαφικά, σκουλαρίκια, δαχτυλίδια, βραχιόλια είχε η μητέρα μου, τα έπαιρνε και τα πουλούσε. Για μια ραπτομηχανή, της μητέρας μου, της δώσανε 5 κιλά καλαμπόκι. Αυτά πήγαινε και τα πουλούσε στην επαρχία...»

(Ανώνυμη 78)

- «Πούλησα ένα δαχτυλίδι του πατέρα μου. Μέχρι και τις χρυσές μασέλες του πατέρα μου πούλησα. Μέχρι σ' αυτό το σημείο φτάσαμε...» (Ανώνυμος 93)

ΕΡΩΤΗΣΗ

Χάσατε βάρος εκείνο το διάστημα; Εάν ναι, πόσο περίπου;

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ

- «Έχασα περίπου 5-6 οκάδες...» (Ανώνυμος 1)
- «Θυμάμαι ότι ήμουνα 65 και είχα μείνει 35 οκάδες...» (Ανώνυμος 9)
- «Από 60 έγινα 35 κιλά. Δεν μπορούσα να σταθώ όρθιος...» (Ανώνυμος 61)
- «Ναι, όλοι χάσαμε βάρος και αρκετό μάλιστα. Εγώ, σαν παιδί θυμάμαι ότι έχασα γύρω στις 7-8 οκάδες...» (Ανώνυμος 98)

ΕΡΩΤΗΣΗ

Εσείς αρρωστήσατε; Εάν ναι, από τι;

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ

- «Από την αποβιταμίνωση είχα βγάλει πίσω από το λαιμό καλογήρους...» (Ανώνυμος 17)
- «Στην κατοχή αρρώστησα από ελονοσία και ψώρα. Οι γονείς μας κάνανε κάτι πρακτικά για την αντιμετώπιση των ασθενειών...» (Ανώνυμη 22)
- «Βεβαίως και αρρώστησα. Έπαθα πνευμονία και βρογχικά...» (Ανώνυμος 56)
- «Εγώ είχα πάθει κοιλιακό τύφο. Η μητέρα μου επειδή είχε αδυναμία στα παιδιά της... με πήγε σ' ένα νοσοκομείο στους Αμπελοκήπους... Ήρθε ένα ασθενοφόρο και με πήγε στο «Λοιμωδών Νόσων». Εκεί πέθανε και η μητέρα μου... κόλλησε εξανθηματικό τύφο και πέθανε...» (Ανώνυμος 86)
- «Ναι, είχα αρρωστήσει. Είχα πάθει νεύρωση στομάχου απ' την κακή διατροφή... το 1942...» (Ανώνυμος 93)
- «Εμένα μου σταμάτησε η περίοδος γιατί ήμουν πάνω στην ανάπτυξη και το στήθος μου, όπως άρχισε να μεγαλώνει, έμεινε εκεί. Όταν όμως τελείωσε ο πόλεμος, πήγαμε στους γιατρούς και μας είπαν ότι είχαμε έλλειψη αλατιού...» (Ανώνυμη 96)

ΜΕΡΟΣ Δ'

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Γερμανική κατοχή 1941-44, δημιούργησε άθλιες συνθήκες σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης ζωής και δραστηριότητας. Με την είσοδο στην Ελλάδα, οι κατακτητές επέβαλαν την κυριαρχία τους, καταπατώντας τα ανθρώπινα δικαιώματα και οδηγώντας τους Έλληνες σε μία φρικτή κατάσταση εξαθλίωσης, πείνας, ανέχειας και αφανισμού.

Η κατάσταση, η οποία διαμορφώθηκε κατά το Β' παγκόσμιο πόλεμο, είχε ως αποτέλεσμα την κατάρρευση του οικονομικού - κοινωνικού συστήματος της Χώρας. Η ετήσια γεωργική παραγωγή και οι καλλιεργούμενες εκτάσεις κατά τη διάρκεια της κατοχής, ελαττώθηκαν σημαντικά. Ανάλογη μείωση πραγματοποιήθηκε και στον κτηνοτροφικό πλούτο της Χώρας. Η παραγωγή κτηνοτροφικών προϊόντων μειώθηκε κατά 40%, έναντι του προπολεμικού επιπέδου. Η αλιεία, η οποία και πριν το 1940 δεν ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένη, απαγορεύτηκε σε μεγάλο βαθμό. Η ιχθυοπαραγωγή μειώθηκε στο 1/4 της προπολεμικής. Τα τελευταία χρόνια πριν από τον πόλεμο, η βιομηχανία βρισκόταν σ' ένα εξελικτικό στάδιο. Με την κατοχή όμως, η βιομηχανική παραγωγή παρουσίασε ουσιώδη ελάττωση, επηρεαζόμενη από τις διαμορφωμένες διεθνείς και εσωτερικές οικονομικές και πολιτικές συνθήκες. Η μείωση αυτή αφορούσε όλους σχεδόν τους βιομηχανικούς κλάδους. Όσον αφορά το εμπόριο κατά την κατοχή, αυτό διεξαγόταν μέσω της Γερμανικής Εταιρείας «Degriges» και της Ιταλικής «Sacig». Το εισαγωγικό εμπόριο περιορίστηκε στην εισαγωγή δευτερεύουσας σημασίας προϊόντων προερχόμενα κυρίως από τις χώρες των κατακτητών, ενώ οι εξαγωγές γίνονταν επίσης προς αυτές τις χώρες, αλλά τα εξαγόμενα Ελληνικά προϊόντα ήταν ζωτικοτάτης σημασίας. Δεδομένου, επίσης, ότι οι Γερμανοί στερούνταν επιμελητείας, προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες τους προχώρησαν σε επιτάξεις τροφίμων και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης. Οι παραπάνω παράγοντες είχαν ως αποτέλεσμα τη σταδιακή εξαφάνιση των τροφίμων, η οποία σε συνδυασμό με την αλόγιστη έκδοση χαρτονομισμάτων από τις αρχές Κατοχής οδήγησε στην εμφάνιση του πληθωρισμού.

Ενώ ο τιμάρithμος κόστους ζωής ανέβαινε αλματωδώς, οι μισθοί και τα ημερομίσθια εξανεμιζονταν. Κατά την περίοδο της κατοχής οι τιμές των ελαχίστων προϊόντων αυξήθηκαν παράλογα.

Από την κατάσταση αυτή επλήγησαν όλες οι περιοχές της χώρας,

περισσότερο όμως η πρωτεύουσα. Αυτό συνέβη γιατί η Αθήνα εξαρτώταν απόλυτα από τις εισαγωγές από την επαρχία και το εξωτερικό, οι οποίες μετά την εισβολή των Γερμανών απαγορεύτηκαν.

Το μαρτύριο των Αθηναίων ξεκίνησε με την έλλειψη τροφίμων. Η ανεπάρκεια τροφίμων είχε ως συνέπεια ορισμένοι άνθρωποι να αλλάξουν κατοικία, είτε γιατί, προκειμένου να εξασφαλίσουν βασικά είδη διατροφής, αναγκάστηκαν να πουλήσουν τα σπίτια τους, είτε γιατί αναζήτησαν περιοχές που προσφέρονταν για καλλιέργεια.

Οι οικογενειακοί δεσμοί τα κρίσιμα χρόνια της κατοχής αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα. Συγγενικές οικογένειες ενώνονταν μεταξύ τους στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν από κοινού τη στέρηση, το φόβο και γενικά τη δυστυχία.

Ορισμένοι, ανεξάρτητα από τις πεποιθήσεις τους, αναγκάστηκαν να εργαστούν στους Γερμανούς ως εργάτες, για να ζήσουν οι ίδιοι και οι οικογένειές τους. Επίσης, δεδομένου ότι την εποχή εκείνη τα σχολεία είχαν κλείσει, οι μαθητές ξεχύθηκαν και αυτοί στον αγώνα για την επιβίωση, ανεξάρτητα από τη μικρή τους ηλικία.

Λόγω ανεπάρκειας τροφίμων, οι κάτοικοι της πρωτεύουσας προσάρμοσαν τις διατροφικές τους συνήθειες στα υπάρχοντα είδη. Οι κυριότερες τροφές που καταναλώνονταν στην περίοδο της Γερμανικής κατοχής από ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού της Αθήνας ήταν τα άγρια χόρτα, η «μπομπότα», τα όσπρια, το μπλιγούρι, ο χυλός και τα χαρούπια. Ακόμη, δευτερεύουσες τροφές όπως οι σταφίδες, οι ξηροί καρποί κ.ά. μετατράπηκαν σε διαιτητικές βάσεις. Σε πολλές περιπτώσεις τα τρόφιμα ήταν αλλοιωμένα, όμως αυτό αποτελούσε μία ασήμαντη λεπτομέρεια και έτσι ορισμένοι, είτε εν γνώσει τους είτε εν αγνοία τους, κατέφευγαν στην κατανάλωσή τους προκειμένου να ικανοποιήσουν τις διατροφικές τους ανάγκες.

Τα διατροφικά ταμπού και οι προκαταλήψεις ξεπεράστηκαν σε μεγάλο βαθμό. Η πείνα ανάγκασε τους Αθηναίους να καταναλώσουν τροφές, που βρίσκονταν στο «περιθώριο» των διαιτητικών τους προτιμήσεων. Οι ασυνήθεις διαιτητικές επιλογές, στις οποίες κατέφυγαν οι κάτοικοι της πρωτεύουσας, αφορούσαν την κατανάλωση κρέατος σκύλου, αλόγου, όνου, χελώνας, τσουκνιδών, χαρουπιών, λούπινων, λαχανιδών, δεντρόψωμου, «σκουπάλευρου» και «ματσίτας».

Παρά το γεγονός ότι η ποσότητα των τροφίμων δεν επαρκούσε, τα άτομα φρόντιζαν να την κατανείμουν ισομερώς στα μέλη της οικογένειας, γεγονός που υποδηλώνει τα αισθήματα συμπόνιας και αλληλοκατανόησης, που αναπτύχθηκαν

μεταξύ των ανθρώπων στα δύσκολα εκείνα χρόνια.

Η απελπιστική κατάσταση της εποχής φαίνεται από το γεγονός ότι ο αριθμός των γευμάτων δεν ήταν σταθερός. Μάλιστα, δεν αποτελεί υπερβολή να έμενε κάποιος χωρίς φαγητό για 3-4 ημέρες.

Εκτός από τις διατροφικές συνήθειες παρατηρείται ότι και οι θρησκευτικές συνήθειες αλλοιώθηκαν. Οι ημέρες των γιορτών δεν διέφεραν από τις υπόλοιπες μέρες του χρόνου. Η έλλειψη των τροφίμων ανάγκασε τους ανθρώπους να ξεφύγουν από τις θρησκευτικές παραδόσεις της νηστείας.

Τα ελάχιστα προϊόντα που υπήρχαν, κυκλοφορούσαν μέσω της μαύρης αγοράς και οι τιμές τους ήταν απλησίαστες και υπέρογκες για το φτωχό λαό. Το κράτος, στην προσπάθειά του να βοηθήσει τους πολίτες της Αθήνας, εξέδωσε δελτία άρτου και τροφίμων και οργάνωσε συσσίτια σε διάφορες περιοχές. Επειδή η κρατική πρωτοβουλία δεν κάλυπτε τις ανάγκες όλων των πολιτών, αρκετοί ήταν εκείνοι που στηρίχτηκαν στις δικές τους δυνάμεις. Έτσι, ορισμένοι μάλιστα για πρώτη φορά, αναγκάστηκαν να καλλιεργήσουν λαχανικά, να εκθρέψουν ζώα, να ξεχυθούν στους αγρούς για τη συλλογή χορταρικών και να μεταφέρουν είδη διατροφής από την επαρχία, ακόμη και με κίνδυνο της ζωής τους.

Η πείνα οδήγησε ένα μέρος του πληθυσμού στην κλοπή, στην επαιτεία και στην ακραία περίπτωση της αναζήτησης τροφής στα σκουπίδια. Συγκεκριμένα, εκείνοι που αναζήτησαν τροφή σε σκουπίδια στερήθηκαν σε μεγάλο βαθμό το κρέας, τα γαλακτοκομικά προϊόντα, το ελαιόλαδο ακόμη και τα όσπρια. Η υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου, η κοινωνική και η ηθική κατάπτωση είναι ολοφάνερα.

Στα δύσκολα χρόνια της κατοχής, οι άνθρωποι συνειδητοποίησαν πως η επιθυμία να κρατηθούν στη ζωή υπερνικά την αξία των υλικών αγαθών. Προχώρησαν έτσι, στην πώληση περιουσιακών στοιχείων, ακίνητων και κινητών, για την εξασφάλιση τροφίμων. Κυρίως η έλλειψη κρέατος, γαλακτοκομικών προϊόντων, ελαιόλαδου και ψωμιού οδήγησαν στην εκποίηση αντικειμένων αξίας. Οι αγοραζόμενες ποσότητες τροφίμων βέβαια σε καμία περίπτωση δεν ήταν ανάλογες με την αντικειμενική αξία των προς πώληση περιουσιακών στοιχείων.

Το επίπεδο του εισοδήματος των ατόμων επηρέαζε ως ένα βαθμό τον τρόπο της ζωής τους. Όσοι είχαν σχετική οικονομική άνεση, είτε από την εργασία τους, είτε από άλλες πηγές (π.χ. περιουσιακά στοιχεία), διατήρησαν όσο μπορούσαν τις διατροφικές και θρησκευτικές παραδόσεις. Τα άτομα αυτά είχαν τη δυνατότητα να

εξασφαλίσουν τρόφιμα από τη μαύρη αγορά και στερήθηκαν, σε μικρότερο βαθμό, βασικές τροφές. Παρατηρείται πως και αυτοί φρόντιζαν, πρώτα από όλα, να προμηθευτούν λάδι, ψωμί και όσπρια. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι τροφές αυτές ήταν πιο εύκολο να βρεθούν και θεωρούνταν περισσότερο αναγκαίες για τη συντήρηση του οργανισμού. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι οι άνθρωποι αυτοί είχαν το προνόμιο να τρώνε τρεις φορές την ημέρα και να εξασφαλίζουν για τις ημέρες των εορτών καλύτερες τροφές, ακόμη και κρέας. Ωστόσο, σε όλες τις περιπτώσεις, οι ποσότητες των γευμάτων ήταν ελλιπείς.

Ο υποσιτισμός, ο οποίος πήρε μεγάλες διαστάσεις στην Αθήνα την περίοδο της Γερμανικής κατοχής, είχε ως επακόλουθο την απώλεια βάρους και την εμφάνιση διαφόρων νοσημάτων. Τα ελάχιστα τρόφιμα που καταναλώνονταν σε καμιά περίπτωση δεν προσέφεραν στους ανθρώπους τα αναγκαία συστατικά για τη διατήρηση του μυϊκού ιστού του σώματος. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι περισσότεροι πολίτες έχασαν βάρος, ακόμη και εκείνοι που «γευματίζαν» τρεις φορές την ημέρα. Μεγαλύτερο, όμως, πρόβλημα αντιμετώπισαν εκείνοι που δήλωσαν πως έτρωγαν όποτε είχαν.

Η πείνα, σε συνδυασμό με την έλλειψη καθαριότητας, τις αντίξοες καιρικές συνθήκες και την απουσία ιατροφαρμακευτικού υλικού είχαν ως συνέπεια την εκδήλωση οιδημάτων, φυματίωσης, ελονοσίας, τύφου, κ.ά. με θανατηφόρα στην πλειοψηφία αποτελέσματα. Πιο ευάλωτοι στις διάφορες ασθένειες ήταν τα παιδιά στην ανάπτυξη και οι ηλικιωμένοι. Καθώς μοναδική έννοια των ανθρώπων ήταν η εξασφάλιση τροφής, αδιαφορούσαν για τη λήψη προληπτικών μέτρων κατά των ασθενειών.

Από τη διεξαγωγή της προσωπικής έρευνας και τη μελέτη της Ελληνικής και Ξένης βιβλιογραφίας, διαπιστώνεται πως ο πληθυσμός της Αθήνας, την περίοδο της Γερμανικής κατοχής, βίωσε τόσο τραγικές καταστάσεις, τις οποίες ο σύγχρονος και ιδιαίτερα ο νέος Έλληνας δύσκολα θα μπορούσε να φανταστεί. Τα κοινωνικο-οικονομικά συστήματα εξαρθρώθηκαν, τα ήθη, τα έθιμα και οι παραδόσεις σχεδόν ξεχάστηκαν, οι τροφές που πριν την κατοχή υπήρχαν εν αφθονία έλειψαν και οι ασθένειες, που δεν ήταν θανατηφόρες, θέριζαν και ξεκλήριζαν τις Αθηναϊκές οικογένειες. Τα παιδιά της κατοχής «ενηλικιώθηκαν» απότομα, οι μεγάλοι είδαν όσα με κόπο είχαν δημιουργήσει να εξανεμίζονται και οι γέροντες έφυγαν με την πίκρα της σκλαβιάς. Η Γερμανική κατοχή πέρασε, η ζωή σιγά-σιγά επανήλθε στους

φυσιολογικούς της ρυθμούς, η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη θεράπευσε τα σωματικά τραύματα και τις ασθένειες, το τραύμα όμως που προκλήθηκε στην ψυχή των ανθρώπων, που έζησαν στην Αθήνα την περίοδο της Γερμανικής κατοχής, δεν επουλώθηκε. Μπορεί να έχουν περάσει δεκάδες χρόνια από τότε, όσοι όμως βυθίστηκαν στο τέλμα των στερήσεων, όσοι είδαν τους ανθρώπους τους να πεθαίνουν απ' την πείνα, δεν ξέχασαν, έστω κι αν βρισκόταν σε μικρή ηλικία, ούτε θα ξεχάσουν ποτέ την πείνα, την ανέχεια και το φόβο εκείνης της εποχής.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α'

ΠΙΝΑΚΕΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΜΕΡΟΥΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ο κτηνοτροφικός πλούτος της χώρας (σε χιλιάδες κεφάλια) κατά τα έτη 1939 και 1944 και το ποσοστό αξιοποίησης του λόγω της Γερμανικής κατοχής¹

1. Βοοειδή ζώα			
Έτος	1939	1944	%
Βόες	367,3	337,0	91%
Βουβάλια	67,3	47,0	70%
ΐππων	365,2	145,3	40%
Ηριόκα	163,6	73,4	45%
Όλα	494,4	202,2	41%
2. Πουλερικά			
Όρνιθες, πουλερικά κλπ.	11.044,5	5.972,3	54%

¹ Μετάβαση από κτήνη της Ελλάδας σε βιομηχανία κρέατος κατά τα έτη 1941-1944. Εμπειρίκη, Αθήνα 1976, σελ. 56.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ο κτηνοτροφικός πλούτος της χώρας (σε χιλιάδες κεφαλές) κατά τα έτη 1938 και 1944 και το ποσοστό ελάττωσής του λόγω της Γερμανικής κατοχής.⁸⁸

Είδος ζώων	1938	1944	Ποσοστό ελάττωσης
1 Μικρά ζώα			
Πρόβατα	8.138,7	4.069,4	50%
Αίγες	4.328,2	2.178,0	50%
Χοίροι	429,7	86,0	80%
2 Ζώα έλξεως και φόρτου			
Βόες	967,3	387,0	60%
Βούβαλοι	87,3	47,0	54%
Ίππτοι	363,2	145,3	60%
Ημίονοι	183,6	73,4	60%
Όνοι	404,4	202,2	54%
3. Πτηνοτροφία			
Όρνιθες, πουλερικά κ.λπ.	11.944,5	5.972,3	50%

⁸⁸ Μαγκριώτης Δ., «Θυσίαι της Ελλάδος και Εγκλήματα κατοχής κατά τα έτη 1941-1944», Επανεκδοση, Αθήνα 1996, σελ. 50.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Θερμιδική αξία των τροφίμων που χορηγήθηκαν από το Κράτος στους πολίτες με δελτίο από τον Ιούλιο 1941 έως το Δεκέμβριο 1942.⁸⁹

Έτος 1941	Kcal
Ιούλιος	458
Αύγουστος	418
Σεπτέμβριος	510
Οκτώβριος	327
Νοέμβριος	183
Δεκέμβριος	410
Έτος 1942	
Ιανουάριος	356
Φεβρουάριος	294
Μάρτιος	357
Απρίλιος	439
Μάιος	591
Ιούνιος	540
Ιούλιος	589
Αύγουστος	470
Σεπτέμβριος	522
Οκτώβριος	407
Νοέμβριος	707
Δεκέμβριος	857

⁸⁹ Μαγκριώτης Δ., «Θυσίαι της Ελλάδος και Εγκλήματα κατοχής κατά τα έτη 1941-1944», Επανεκδοση, Αθήνα 1996, σελ. 78.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Δείκτης κίνησης δημοσιοϋπαλληλικού μισθού βαθμού Γραμματέως Β' και δείκτες τιμών τροφίμων και ειδών συντήρησης, κατά το χρονικό διάστημα από Ιούλιο 1941 έως Μάρτιο 1944.⁹⁰

	Γραμματέας Β	Δείκτες τιμών	
		Τροφίμων	Ειδών συντήρησης
Μέσος όρος 1939	-	1,00	1,00
Μισθός Ιουνίου 1941	1,00	-	-
Έτος 1941			
Ιούλιος	1,44	6,30	5,15
Αύγουστος	1,44	9,05	5,72
Σεπτέμβριος	1,44	11,50	6,46
Οκτώβριος	1,44	18,00	14,15
Νοέμβριος	2,16	29,70	15,64
Δεκέμβριος	2,16	45,20	15,87
Έτος 1942			
Ιανουάριος	2,88	53,30	16,14
Φεβρουάριος	2,88	66,73	18,45
Μάρτιος	2,88	73,69	27,41
Απρίλιος	2,88	99,81	47,86
Μάιος	2,88	139,25	73,66
Ιούνιος	6,29	169,88	150,01
Ιούλιος	6,29	234,13	173,95
Αύγουστος	8,16	280,38	212,07
Σεπτέμβριος	28,35	326,07	294,47
Οκτώβριος	28,35	534,90	468,60
Νοέμβριος	28,35	499,33	389,51

⁹⁰ Μαγκριώτης Δ., «Θυσία της Ελλάδος και Εγκλήματα κατοχής κατά τα έτη 1941-1944», Επανάκδοση, Αθήνα 1996, σελ. 62.

	Γραμματέας Β	Δείκτες τιμών	
		Τροφίμων	Ειδών συντήρησης
Μέσος όρος 1939	-	1,00	1,00
Μισθός Ιουνίου 1941	1,00	-	-
Δεκέμβριος	28,35	419,86	323,91
Έτος 1943			
Ιανουάριος	38,98	367,65	254,43
Φεβρουάριος	38,98	315,73	217,25
Μάρτιος	38,98	339,25	234,18
Απρίλιος	38,98	389,62	393,76
Μάιος	52,10	413,29	536,26
Ιούνιος	55,88	459,97	615,67
Ιούλιος	60,49	547,17	750,68
Αύγουστος	88,84	664,44	788,96
Σεπτέμβριος	136,10	867,15	1.171,85
Οκτώβριος	227,15	1.644,78	1.854,82
Νοέμβριος	345,52	3.213,15	3.054,44
Δεκέμβριος	345,52	4.281,21	4.729,81
Έτος 1944			
Ιανουάριος	480,21	8.396,07	12.397,80
Φεβρουάριος	1.292,87	14.354,52	28.618,50
Μάρτιος	1.970,38	25.719,24	50.702,96

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Νομισματική κυκλοφορία κατά τα έτη 1941-1944.⁹¹

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ		ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΣ (σε εκ. δρχ.)
Τέλος του	1939	9.453
31 Μαρτίου	1941	19.371
30 Ιουνίου	"	24.077
31 Ιουλίου	"	23.960
31 Αυγούστου	"	29.059
30 Σεπτεμβρίου	"	33.842
31 Οκτωβρίου	"	39.067
30 Νοεμβρίου	"	43.528
31 Δεκεμβρίου	"	48.795
31 Ιανουαρίου	1942	53.094
28 Φεβρουαρίου	"	58.490
31 Μαρτίου	"	67.865
30 Απριλίου	"	79.144
31 Μαΐου	"	92.184
30 Ιουνίου	"	109.846
31 Ιουλίου	"	132.345
31 Αυγούστου	"	155.108
30 Σεπτεμβρίου	"	185.587
31 Οκτωβρίου	"	238.325
30 Νοεμβρίου	"	289.671
31 Δεκεμβρίου	"	335.081
31 Ιανουαρίου	1943	367.794
28 Φεβρουαρίου	"	401.898

⁹¹ Μαγκριώτης Δ., «Θυσίαι της Ελλάδος και Εγκλήματα κατοχής κατά τα έτη 1941-1944», Επανεκδοση, Αθήνα 1996, σελ. 35-36.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ		ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΣ (σε εκ. δρχ.)
31 Μαρτίου	"	465.663
30 Απριλίου	"	560.225
31 Μαΐου	"	622.775
30 Ιουνίου	"	712.667
31 Ιουλίου	"	869.345
31 Αυγούστου	"	1.062.025
30 Σεπτεμβρίου	"	1.301.726
31 Οκτωβρίου	"	1.734.712
30 Νοεμβρίου	"	2.303.916
31 Δεκεμβρίου	"	3.114.071
31 Ιανουαρίου	1944	3.944.872
29 Φεβρουαρίου	"	5.217.001
31 Μαρτίου	"	8.067.615
30 Απριλίου	"	18.091.286
31 Μαΐου	"	32.668.712
30 Ιουνίου	"	68.636.274

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

**Αριθμός θανάτων ανά νόσο σε Αθήνα και Πειραιά κατά το χρονικό διάστημα
από Ιανουάριο 1940 έως Φεβρουάριο 1944.⁹²**

ΝΟΣΗΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ									
	1940		1941		1942		1943		1944	
	Ιαν.- Ιούνιο	Ιούλιο Δεκ.	Ιαν.- Ιούνιο	Ιούλιο Δεκ.	Ιαν.- Ιούνιο	Ιούλιο Δεκ.	Ιαν.- Ιούνιο	Ιούλιο Δεκ.	Ιαν.- Φεβρ.	
Μολυσματικές & παρασιτικές ασθένειες:	1.764	1.721	2.009	2.409	3.205	3.313	1.805	1.429		524
Τυφοειδής πυρετός	12	59	38	60	26	81	16	59		4
Τύφος	-	-	-	-	42	11	-	-		-
Ελονοσία	2	23	13	20	7	205	11	15		1
Φυματίωση	1.287	1.244	1.498	1.820	2.588	2.425	1.468	1.105		389
Νοσήματα του αναπνευστικού συστήματος	907	622	910	1.226	1.681	862	486	288		253
Νοσήματα του πεπτικού συστήματος	580	892	756	2.240	1.425	1.966	294	578		89
Νοσήματα του κυκλοφορικού συστήματος	799	614	822	1.612	1.463	894	599	397		245
Νοσήματα του νευρικού συστήματος	683	568	720	958	848	548	306	284		125
Νοσήματα του γεννητικού – ουροποιητικού συστήματος	434	391	438	964	868	604	268	215		76
Καρκίνος	490	500	424	540	359	359	243	348		89
Γεροντική άνοια	350	288	460	1.771	2.178	963	401	226		112
Βίαιοι θάνατοι ^α	135	201	632	4.884	13.827	3.859	506	586		372
Άλλες ασθένειες	240	243	347	1.053	624	279	204	102		62
Σύνολο θανάτων ^β	6.880	6.468	7.916	18.280	26.924	13.887	5.330	4.649		2.057

^α Με τον όρο βίαιοι θάνατοι, εννοούνται οι θάνατοι λόγω υποσιτισμού.

^β Στο σύνολο των θανάτων περιλαμβάνονται και θάνατοι από ρευματισμούς και διάφορες άλλες αιτίες.

⁹² Valaoras V.G., «Some Effects of Famine on the Population of Greece», Milbank Fund Quarterly, 1946, σελ. 296

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Αριθμός γεννήσεων, θανάτων και φυσική αύξηση του πληθυσμού σε Αθήνα και Πειραιά κατά το χρονικό διάστημα από Ιανουάριο 1940 έως Μάιο 1945.⁹³

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ	ΘΑΝΑΤΟΙ	ΦΥΣΙΚΗ ΑΥΞΗΣΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ
1940			
Ιανουάριος - Μάρτιος	5.237	3.656	1.581
Απρίλιος - Ιούνιος	4.093	3.224	869
Ιούλιος - Σεπτέμβριος	4.556	3.131	1.425
Οκτώβριος - Δεκέμβριος	4.650	3.337	1.313
Σύνολο	18.536	13.348	5.188
1941			
Ιανουάριος - Μάρτιος	4.704	4.019	685
Απρίλιος - Ιούνιος	3.867	3.897	-30
Ιούλιος - Σεπτέμβριος	2.800	4.793	-1.993
Οκτώβριος - Δεκέμβριος	2.353	13.487	-11.134
Σύνολο	13.724	26.196	-12.472
1942			
Ιανουάριος - Μάρτιος	3.484	17.529	-14.045
Απρίλιος - Ιούνιος	3.025	9.395	-6.370
Ιούλιος - Σεπτέμβριος	1.819	6.971	-5.152
Οκτώβριος - Δεκέμβριος	1.935	6.916	-4.981
Σύνολο	10.263	40.811	-30.548
1943			
Ιανουάριος - Μάρτιος	2.459	3.112	-653
Απρίλιος - Ιούνιος	2.707	2.218	489
Ιούλιος - Σεπτέμβριος	2.968	2.251	717
Οκτώβριος - Δεκέμβριος	4.180	2.398	1.782
Σύνολο	12.314	9.979	2.335
1944			
Ιανουάριος - Μάρτιος	4.671	3.278	1.393
Απρίλιος - Ιούνιος	5.272	3.533	1.739
Ιούλιος - Σεπτέμβριος	5.536	3.807	1.729
Οκτώβριος - Δεκέμβριος	4.136	5.389	-1.253
Σύνολο	19.615	16.007	3.608
1945			
Ιανουάριος - Μάρτιος	6.706	4.278	2.428
Απρίλιος - Μάιος	3.580	2.011	1.569

⁹³ Valaoras V.G., «Some Effects of Famine on the Population of Greece», Milbank Fund Quarterly, 1946, σελ. 293

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Αριθμοί θανάτων ανά φύλο σε Αθήνα και Πειραιά, κατά τη χρονική περίοδο
«Ιανουάριος 1940 έως Φεβρουάριο 1944».⁹⁴

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ
1940		
Ιανουάριος - Μάρτιος	1.979	1.677
Απρίλιος - Ιούνιος	1.781	1.443
Ιούλιος - Σεπτέμβριος	1.665	1.466
Οκτώβριος - Δεκέμβριος	1.895	1.442
1941		
Ιανουάριος - Μάρτιος	2.327	1.692
Απρίλιος - Ιούνιος	2.250	1.647
Ιούλιος - Σεπτέμβριος	2.794	1.999
Οκτώβριος - Δεκέμβριος	9.108	4.379
1942		
Ιανουάριος - Μάρτιος	11.168	6.361
Απρίλιος - Ιούνιος	5.225	4.170
Ιούλιος - Σεπτέμβριος	3.700	3.271
Οκτώβριος - Δεκέμβριος	3.590	3.326
1943		
Ιανουάριος - Μάρτιος	1.616	1.496
Απρίλιος - Ιούνιος	1.270	948
Ιούλιος - Σεπτέμβριος	1.233	1.018
Οκτώβριος - Δεκέμβριος	1.348	1.050
1944		
Ιανουάριος - Φεβρουάριος	1.146	911

⁹⁴ Valaoras V.G., «Some Effects of Famine on the Population of Greece», Milbank Fund Quarterly, 1946, σελ. 294

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Δημογραφική χαρακτηριστική του δείγματος (N=70)

Δημογραφικά Χαρακτηριστικά	Συχνότητα (Ποσοστό)
Φύλο	
Ανδρας	35,7
Γυναίκα	64,3
Εξέλιξη	
Επίδοξη Αδελφή	14,3
Επίδοξη Αδελφός	15,7
Μητό Αδελφός	40,0
Μητό Αδελφή	30,0
Εξέλιξη	
Μητό	13,3
Επίδοξη	86,7
Εξέλιξη	
1-4 μήνες	38,6
5-8 μήνες	29,9
9-12	31,7
Εξέλιξη	
Επίδοξη	7,1
Ανδρική	42,9
Θετική	1,0
Διαισθητική	6,3
Ανδρική	10,2
Ανδρική	6,3
Επίδοξη	5,1
Επίδοξη	13,3
Επίδοξη	3,1

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος (η=98)

Χαρακτηριστικά	% των ερωτηθέντων
Φύλλο	
Ανδρας	65,3
Γυναίκα	34,7
Ηλικία (έτη)	
6-13	26,5
14-25	56,1
26-36	17,3
Περιοχή κατοικίας κατά την κατοχή	
Ανατολική Αθήνα	7,1
Δυτική Αθήνα	1,0
Βόρεια Αθήνα	15,3
Νότια Αθήνα	40,8
Κεντρική Αθήνα	35,7
Αλλαγή κατοικίας λόγω του πολέμου	
Ναι	13,3
Όχι	86,7
Μέγεθος νοικοκυριού	
1-4 μέλη	38,8
5-6 μέλη	25,5
>6	35,7
Απασχόληση πριν την κατοχή	
Άνεργος	7,1
Μαθητής/τρια	42,9
Φοιτητής/τρια	1,0
Δημόσιος Υπάλληλος	9,2
Ιδιωτικός Υπάλληλος	10,2
Ελεύθερος Επαγγελματίας	8,2
Εργάτης / τεχνίτης	5,1
Οικιακά	13,3
Άλλα	3,1

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Χαρακτηριστικά	% των ερωτηθέντων
Αλλαγή απασχόλησης λόγω της κατοχής	
Ναι	13,2
Όχι	86,7
Απασχόληση κατά την κατοχή	
Άνεργος	32,7
Μαθητής/τρια	0
Φοιτητής/τρια	1,0
Δημόσιος Υπάλληλος	10,2
Ιδιωτικός Υπάλληλος	9,2
Ελεύθερος Επαγγελματίας	14,3
Εργάτης / τεχνίτης	12,2
Οικιακά	11,2
Άλλα	9,2

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Είδη διατροφής που καταναλώνονταν κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής στην Αθήνα. (η=98)

% ΤΩΝ ΕΡΩΤΗΘΕΝΤΩΝ

ΕΙΔΗ ΔΙΑΤΡΟΦΗΣ	ΤΑΚΤΙΚΑ	ΣΠΑΝΙΑ	ΠΟΤΕ
Σταρένιο ψωμί	10,2	0	89,8
Μπομπότα (καλαμποκόψωμο)	74,5	1,0	24,5
Δεντρόψωμο	12,2	0	87,8
Σκουπάλευρο	12,2	1,0	86,7
Κουραμάνα	7,1	0	92,9
Ζυμαρικά	13,3	7,1	79,6
Άλλες αμυλούχες τροφές (πλιγούρι, χυλός, τηγανήτες, πατάτες)	58,2	5,1	36,7
Όσπρια	71,4	6,1	22,4
«Σούπα του μπακάλη» ^α	10,2	0	89,8
Κρέας	12,2	15,3	72,4
Ψάρια & θαλασσινά	10,2	6,1	83,7
«Ματσίτα» ^β	3,1	0	96,9
Ελαιόλαδο	18,4	23,5	58,2
Γαλακτοκομικά	10,2	7,1	82,7
Άγρια χόρτα	79,6	0	20,4
Λαχανικά	31,6	3,0	65,3
Φρούτα	13,3	4,1	82,7
Σταφίδες	28,6	1,0	70,4
Χαρούπια	56,1	0	43,9
Ξηροί καρποί και λούπινα	21,4	1,0	77,6
Τροφές από σκουπίδια	25,5	1,0	73,5

^α Η «σούπα του μπακάλη» ήταν ένα είδος σούπας που περιελάμβανε μικρά κομμάτια από αποξηραμένα λαχανικά, όπως καρότο, σέλινο, αρακά, πατάτα, μπάμιες και ρύζι.

^β Η «ματσίτα» ήταν ένα παρασκεύασμα από αιματάλευρο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Δυνατότητα κατανάλωσης όλων των τροφίμων κατά τη διάρκεια της Γερμανικής κατοχής από τους Αθηναίους. (η=98)

	% των ερωτηθέντων	
	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Δυνατότητα κατανάλωσης όλων των τροφίμων	8,2	91,8

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Συσχέτιση ανάμεσα στη δυνατότητα κατανάλωσης όλων των τροφίμων και το εισόδημα των Αθηναίων κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι είχαν		
	ΕΠΑΡΚΕΣ ΕΙΣΟΔΗΜΑ	ΜΕΤΡΙΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ	ΑΝΕΠΑΡΚΕΣ ΕΙΣΟΔΗΜΑ
Δυνατότητα κατανάλωσης όλων των τροφίμων	87,5	0	12,5
Έλλειψη δυνατότητας κατανάλωσης όλων των τροφίμων	10,0	21,1	68,9
τιμή P	0,0001		
χ^2	32,4		

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Συσχέτιση ανάμεσα στη δυνατότητα κατανάλωσης όλων των τροφίμων και την πώληση αντικειμένων αξίας από τους Αθηναίους κατά τη Γερμανική κατοχή.
($n=98$) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Πούλησαν περιουσιακά στοιχεία και αντικείμενα	Δεν πούλησαν περιουσιακά στοιχεία και αντικείμενα
Δυνατότητα κατανάλωσης όλων των τροφίμων	50,0	50,0
Έλλειψη δυνατότητας κατανάλωσης όλων των τροφίμων	82,2	17,8
τιμή P	0,03	
χ^2	4,7	

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Κατανάλωση αλλοιωμένων τροφίμων την περίοδο της Γερμανικής κατοχής,
σύμφωνα με μαρτυρίες Αθηναίων. ($n=98$)

	% των ερωτηθέντων
ΝΑΙ	24,5
ΟΧΙ	66,3
ΔΕΝ ΘΥΜΑΜΑΙ	9,2

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Αριθμός ημερησίων γευμάτων των Αθηναίων κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής. (η=98)

	% των ερωτηθέντων
ένα γεύμα / ημέρα	19,4
δύο γεύματα / ημέρα	22,4
τρία γεύματα / ημέρα	25,5
δεν θυμάμαι	3,1
όποτε είχαμε	29,6

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Κατανομή της τροφής στα μέλη των Αθηναϊκών οικογενειών την περίοδο της Γερμανικής κατοχής. (η=98)

	% των ερωτηθέντων
Ισοκατανομή	81,6
Περισσότερο φαγητό στα παιδιά	18,4

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Δυνατότητα κατανάλωσης ιδιαίτερων τροφών στις γιορτές την περίοδο της Γερμανικής κατοχής στην Αθήνα. (η=98)

	% των ερωτηθέντων
Κατανάλωση κρέατος στις γιορτές	20,4
Κατανάλωση καλύτερης τροφής εκτός κρέατος	20,4
Τίποτα καλύτερο	59,2

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Συσχέτιση ανάμεσα στο εισόδημα και τη συχνότητα γευμάτων στις Αθηναϊκές οικογένειες κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

% των ερωτηθέντων που δήλωσαν					
	1 γεύμα/ ημέρα	2 γεύματα/ημέρα	3 γεύματα/ημέρα	δεν θυμάμαι	όποτε είχαμε
Επαρκές εισόδημα	18,8	6,3	75,0	0	0
Μέτριο εισόδημα	21,1	21,1	31,6	0	26,3
Ανεπαρκές εισόδημα	19,1	27,0	11,1	4,8	38,1
τιμή P	0,0001				
χ^2	31,3				

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Συσχέτιση ανάμεσα στο εισόδημα των Αθηναίων και την κατανάλωση καλύτερων τροφών στις γιορτές κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν		
	Κατανάλωση κρέατος	Κατανάλωση καλύτερων τροφών εκτός κρέατος	Τίποτα καλύτερο
Επαρκές εισόδημα	62,5	18,8	18,8
Μέτριο εισόδημα	10,5	10,5	79,0
Ανεπαρκές εισόδημα	12,7	23,8	63,5
τιμή P	0,0001		
χ^2	23,8		

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Προσκόλληση στις θρησκευτικές παραδόσεις της νηστείας πριν και κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής στην Αθήνα. (η=98)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι		
	Νήστευαν	Δεν νήστευαν	Νήστευαν αναγκαστικά
Πριν την κατοχή	65,3	34,7	0
Κατά την περίοδο της κατοχής	11,2	50,0	38,8

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Συσχέτιση ανάμεσα στη δυνατότητα κατανάλωσης όλων των τροφίμων και την προσκόληση στις θρησκευτικές παραδόσεις της νηστείας κατά τη Γερμανική κατοχή στην Αθήνα. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

ΜΕΘΟΔΟΙ		% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
Διάταξη	Ερωτήσεις		
Ερωτήσεις	Ερωτήσεις	Νήστευαν	Δεν νήστευαν
Ερωτήσεις	Ερωτήσεις	Νήστευαν	Νήστευαν αναγκαστικά
Δυνατότητα κατανάλωσης όλων των τροφίμων		37,5	50
Έλλειψη δυνατότητας κατανάλωσης όλων των τροφίμων		8,9	50
τιμή P		0,03	
χ^2		6,9	

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Μέθοδοι εξασφάλισης της τροφής κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής στην Αθήνα. (η=98)

ΜΕΘΟΔΟΙ	% ΤΩΝ ΕΡΩΤΗΘΕΝΤΩΝ
Αγορά	61,2
Δελτίο	91,8
Συσσίτιο	59,2
Εισαγωγή απ' την επαρχία	15,3
Καλλιέργεια	14,3
Εκτροφή ζώων	10,2
Ανταλλαγή τροφίμων	10,2
Συλλογή απ' το περιβάλλον	41,8
Επετεία	3,1
Κλοπή	17,3
Αναζήτηση στα σκουπίδια	21,4

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

Πώληση αντικειμένων αξίας από τους Αθηναίους για την εξασφάλιση τροφής κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής. (η=98)

% των ερωτηθέντων	
Πούλησα αντικείμενα αξίας	62,2
Δεν πούλησα, αν και είχα αντικείμενα αξίας	20,4
Δεν πούλησα, γιατί δεν είχα αντικείμενα αξίας	17,3

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

Αντικείμενα για πώληση από τους Αθηναίους για την εξασφάλιση τροφής κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής. (η=98)

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΠΩΛΗΣΗ	% ΤΩΝ ΕΡΩΤΗΘΕΝΤΩΝ
Ακίνητα	15,3
Τιμαλφή	33,7
Είδη ρουχισμού και προίκας	30,6
Οικιακά σκεύη	7,1
Ραπτομηχανές	7,1
Έπιπλα	3,1

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

Συσχέτιση ανάμεσα στο εισόδημα και την αναζήτηση τροφής σε σκουπίδια από τους Αθηναίους κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Αναζήτησαν τροφή στα σκουπίδια	Δεν αναζήτησαν τροφή στα σκουπίδια
Επαρκές εισόδημα	0,0	100,0
Μέτριο εισόδημα	10,5	89,5
Ανεπαρκές εισόδημα	30,2	69,8
τιμή P	0,01	
χ^2	8,6	

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

Τροφικές αλλαγές κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής στην Αθήνα. (η=98)

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

Καύσιμη ύλη για το μαγείρεμα κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής στην Αθήνα. (η=98).

ΚΑΥΣΙΜΗ ΥΛΗ	% ΤΩΝ ΕΡΩΤΗΘΕΝΤΩΝ
Γκάζι	13,3
Άλλη καύσιμη ύλη	73,5
Καμία καύσιμη ύλη	13,3

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

Μέθοδοι συντήρησης των τροφίμων κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής στην Αθήνα. (η=98)

ΜΕΘΟΔΟΙ	% των ερωτηθέντων
Ψυγείο πάγου	18,4
«Φανάρι»	44,9
Καμία	36,7

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

Τροφικές ελλείψεις κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής στην Αθήνα. (η=98)

Είδος που παρουσίασε έλλειψη	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι στερήθηκαν
Κρέας	85,7
Ψάρια - θαλασσινά	63,3
Γαλακτοκομικά προϊόντα	72,4
Όσπρια	42,9
Ελαιόλαδο	72,4
Σταρένιο ψωμί	54,1

ΠΙΝΑΚΑΣ 21

Συσχέτιση ανάμεσα στο εισόδημα των Αθηναίων και τη στέρηση κρέατος κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Στερήθηκαν το κρέας	Δεν στερήθηκαν το κρέας
Επαρκές εισόδημα	50,0	50,0
Μέτριο εισόδημα	94,7	5,3
Ανεπαρκές εισόδημα	92,1	7,9
τιμή P	0,0001	
χ^2	20	

ΠΙΝΑΚΑΣ 22

Συσχέτιση ανάμεσα στο εισόδημα των Αθηναίων και τη στέρηση ψαριών και θαλασσινών προϊόντων κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Στερήθηκαν το ψάρι & τα θαλασσινά	Δεν στερήθηκαν το ψάρι & τα θαλασσινά
Επαρκές εισόδημα	37,5	62,5
Μέτριο εισόδημα	73,7	26,3
Ανεπαρκές εισόδημα	66,7	33,3
τιμή P	0,05	
χ^2	5,8	

ΠΙΝΑΚΑΣ 23

Συσχέτιση ανάμεσα στο εισόδημα των Αθηναίων και τη στέρηση γαλακτοκομικών προϊόντων κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Στερήθηκαν τα γαλ/κά προϊόντα	Δεν στερήθηκαν τα γαλ/κά προϊόντα
Επαρκές εισόδημα	43,8	56,3
Μέτριο εισόδημα	84,2	15,8
Ανεπαρκές εισόδημα	76,2	23,8
τιμή P	0,02	
χ^2	8,4	

ΠΙΝΑΚΑΣ 24

Συσχέτιση ανάμεσα στο εισόδημα των Αθηναίων και τη στέρηση οσπρίων κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής).

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Στερήθηκαν τα όσπρια	Δεν στερήθηκαν τα όσπρια
Επαρκές εισόδημα	18,8	81,3
Μέτριο εισόδημα	36,8	63,2
Ανεπαρκές εισόδημα	50,8	49,2
τιμή P	0,05	
χ^2	5,7	

ΠΙΝΑΚΑΣ 25

Συσχέτιση ανάμεσα στο εισόδημα των Αθηναίων και τη στέρηση ελαιολάδου κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Στερήθηκαν το ελαιόλαδο	Δεν στερήθηκαν το ελαιόλαδο
Επαρκές εισόδημα	18,8	81,3
Μέτριο εισόδημα	84,2	15,8
Ανεπαρκές εισόδημα	82,5	17,5
τιμή P	0,0001	
χ^2	27,6	

ΠΙΝΑΚΑΣ 26

Συσχέτιση ανάμεσα στο εισόδημα των Αθηναίων και τη στέρηση σταρένιου ψωμιού κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Στερήθηκαν το σταρένιο ψωμί	Δεν στερήθηκαν το σταρένιο ψωμί
Επαρκές εισόδημα	18,8	81,3
Μέτριο εισόδημα	47,4	52,6
Ανεπαρκές εισόδημα	65,1	34,9
τιμή P	0,003	
χ^2	11,5	

ΠΙΝΑΚΑΣ 27

Συσχέτιση ανάμεσα στην πώληση αντικειμένων αξίας από τους Αθηναίους και τη στέρηση κρέατος κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Στερήθηκαν το κρέας	Δεν στερήθηκαν το κρέας
Πούλησαν αντικείμενα αξίας	89,7	10,3
Δεν πούλησαν αντικείμενα αξίας	70,0	30,0
τιμή P	0,02	
χ^2	5,1	

ΠΙΝΑΚΑΣ 28

Συσχέτιση ανάμεσα στην πώληση αντικειμένων αξίας από τους Αθηναίους και τη στέρηση ψαριών & θαλασσινών κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Στερήθηκαν το ψάρι και τα θαλασσινά	Δεν στερήθηκαν το ψάρι και τα θαλασσινά
Πούλησαν αντικείμενα αξίας	66,7	33,3
Δεν πούλησαν αντικείμενα αξίας	50,0	50,0
τιμή P	0,2	
χ^2	1,9	

Η πιθανότητα, οι μεταβλητές «πώληση αντικειμένων αξίας» και «στέρηση ψαριών και θαλασσινών», να είναι ανεξάρτητες, είναι 0,2, δηλαδή είναι 20%. Επειδή η πιθανότητα αυτή είναι μεγαλύτερη από 5%, αυτό σημαίνει ότι οι μεταβλητές αυτές δεν συσχετίζονται.

ΠΙΝΑΚΑΣ 29

Συσχέτιση ανάμεσα στην πώληση αντικειμένων αξίας από τους Αθηναίους και τη στέρηση γαλακτοκομικών προϊόντων κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Στερήθηκαν τα γαλ/κά προϊόντα	Δεν στερήθηκαν τα γαλ/κά προϊόντα
Πούλησαν αντικείμενα αξίας	78,2	21,8
Δεν πούλησαν αντικείμενα αξίας	50,0	50,0
τιμή P	0,01	
χ^2	6,3	

ΠΙΝΑΚΑΣ 30

Συσχέτιση ανάμεσα στην πώληση αντικειμένων αξίας από τους Αθηναίους και τη στέρηση οσπρίων κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Στερήθηκαν τα όσπρια	Δεν στερήθηκαν τα όσπρια
Πούλησαν αντικείμενα αξίας	48,7	51,3
Δεν πούλησαν αντικείμενα αξίας	20,0	80,0
τιμή P	0,02	
χ^2	5,4	

ΠΙΝΑΚΑΣ 31

Συσχέτιση ανάμεσα στην πώληση αντικειμένων αξίας από τους Αθηναίους και τη στέρηση ελαιόλαδου κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι

	Στερήθηκαν το ελαιόλαδο	Δεν στερήθηκαν το ελαιόλαδο
Πούλησαν αντικείμενα αξίας	78,2	21,8
Δεν πούλησαν αντικείμενα αξίας	50,0	50,0
τιμή P	0,01	
χ^2	6,3	

ΠΙΝΑΚΑΣ 32

Συσχέτιση ανάμεσα στην πώληση αντικειμένων αξίας από τους Αθηναίους και τη στέρηση σταρένιου ψωμιού κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι

	Στερήθηκαν το σταρένιο ψωμί	Δεν στερήθηκαν το σταρένιο ψωμί
Πούλησαν αντικείμενα αξίας	61,5	38,5
Δεν πούλησαν αντικείμενα αξίας	25,0	75,0
τιμή P	0,003	
χ^2	8,6	

ΠΙΝΑΚΑΣ 33

Συσχέτιση ανάμεσα στην κατανάλωση τροφών από σκουπίδια από τους Αθηναίους και τη στέρηση κρέατος κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Στερήθηκαν το κρέας	Δεν στερήθηκαν το κρέας
Κατανάλωσαν τροφές από σκουπίδια	100,0	0
Δεν κατανάλωσαν τροφές από σκουπίδια	80,6	19,4
τιμή P	0,05	
χ^2	5,9	

ΠΙΝΑΚΑΣ 34

Συσχέτιση ανάμεσα στην κατανάλωση τροφών από σκουπίδια από τους Αθηναίους και τη στέρηση ψαριών και θαλασσινών κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Στερήθηκαν τα ψάρια & τα θαλασσινά	Δεν στερήθηκαν τα ψάρια & τα θαλασσινά
Κατανάλωσαν τροφές από σκουπίδια	76,0	24,0
Δεν κατανάλωσαν τροφές από σκουπίδια	58,3	41,7
τιμή P	0,2	
χ^2	3,1	

Η πιθανότητα, οι μεταβλητές «κατανάλωση τροφών από σκουπίδια» και «στέρηση ψαριών και θαλασσινών», να είναι ανεξάρτητες, είναι 0,2, δηλαδή είναι 20%. Επειδή η πιθανότητα αυτή είναι μεγαλύτερη από 5%, αυτό σημαίνει ότι οι μεταβλητές αυτές δεν συσχετίζονται.

ΠΙΝΑΚΑΣ 35

Συσχέτιση ανάμεσα στην κατανάλωση τροφών από σκουπίδια από τους Αθηναίους και τη στέρηση γαλακτοκομικών προϊόντων κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Στερήθηκαν τα γαλ/κά προϊόντα	Δεν στερήθηκαν τα γαλ/κά προϊόντα
Κατανάλωσαν τροφές από σκουπίδια	92,0	8,0
Δεν κατανάλωσαν τροφές από σκουπίδια	65,3	34,7
τιμή P	0,03	
χ^2	7,0	

ΠΙΝΑΚΑΣ 36

Συσχέτιση ανάμεσα στην κατανάλωση τροφών από σκουπίδια από τους Αθηναίους και τη στέρηση οσπρίων κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Στερήθηκαν τα όσπρια	Δεν στερήθηκαν τα όσπρια
Κατανάλωσαν τροφές από σκουπίδια	64,0	36,0
Δεν κατανάλωσαν τροφές από σκουπίδια	34,7	65,3
τιμή P	0,01	
χ^2	7,8	

ΠΙΝΑΚΑΣ 37

Συσχέτιση ανάμεσα στην κατανάλωση τροφών από σκουπίδια από τους Αθηναίους και τη στέρηση ελαιόλαδου κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Στερήθηκαν το ελαιόλαδο	Δεν στερήθηκαν το ελαιόλαδο
Κατανάλωσαν τροφές από σκουπίδια	92,0	8,0
Δεν κατανάλωσαν τροφές από σκουπίδια	65,3	34,7
τιμή P	0,03	
χ^2	7,0	

ΠΙΝΑΚΑΣ 38

Συσχέτιση ανάμεσα στην κατανάλωση τροφών από σκουπίδια από τους Αθηναίους και τη στέρηση σταρένιου ψωμιού κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό γραμμής)

	% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι	
	Στερήθηκαν το σταρένιο ψωμί	Δεν στερήθηκαν το σταρένιο ψωμί
Κατανάλωσαν τροφές από σκουπίδια	64	36
Δεν κατανάλωσαν τροφές από σκουπίδια	50	50
τιμή P	0,3	
χ^2	2,3	

Η πιθανότητα, οι μεταβλητές «κατανάλωση τροφών από σκουπίδια» και «στέρηση σταρένιου ψωμιού», να είναι ανεξάρτητες, είναι 0,3, δηλαδή είναι 30%. Επειδή η πιθανότητα αυτή είναι μεγαλύτερη από 5%, αυτό σημαίνει ότι οι μεταβλητές αυτές δεν συσχετίζονται.

ΠΙΝΑΚΑΣ 39

Ασυνήθεις διαιτητικές επιλογές κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής στην Αθήνα. (η=98)

ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ	% ΤΩΝ ΕΡΩΤΗΘΕΝΤΩΝ
Κρέατος σκύλου	4,1
Κρέατος όνου	6,1
Κρέατος αλόγου	6,1
Κρέατος χελώνας	6,1
Τσουκνιδών	10,2
Χαρουπιών	33,7
Λούπινων	11,2
Λαχανίδων	17,3
Δεντρόψωμου	4,1
Σκουπάλευρου	5,1
Ματσίτας	2,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 40

Απώλεια βάρους ανάμεσα στους Αθηναίους κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής. (η=98)

% των ερωτηθέντων που δήλωσαν

	Οι ερωτώμενοι	Τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας
Έχασα βάρος	74,5	73,5
Δεν έχασα βάρος	19,4	18,4
Δεν θυμάμαι	6,1	8,2

ΠΙΝΑΚΑΣ 41

Συσχέτιση ανάμεσα στον αριθμό ημερησίων γευμάτων και την απώλεια βάρους στους Αθηναίους κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98) (ποσοστό στήλης)

% των ερωτηθέντων που δήλωσαν

	1 γεύμα/ημέρα	2 γεύματα/ημέρα	3 γεύματα/ημέρα	δεν θυμάμαι	όποτε είχαμε
Έχασα βάρος	78,9	72,7	56	66,7	89,7
Δεν έχασα βάρος	15,8	18,2	40	0	6,9
Δεν θυμάμαι	5,3	9,1	4	33,3	3,5

τιμή P 0,05

χ^2 15,2

ΠΙΝΑΚΑΣ 42

Συχνότητα εμφάνισης ασθενειών κατά τη Γερμανική κατοχή ανάμεσα στους Αθηναίους, που επιβίωσαν της πείνας και τις οικογένειές τους. (η=98)

% των ερωτηθέντων που δήλωσαν

ΑΣΘΕΝΕΙΑ	ΟΙ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΙ	ΤΑ ΥΠΟΛΟΙΠΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ
Διατροφική έλλειψη	7,1	7,1
Κρυολογήματα	7,1	3,1
Φυματίωση	0	5,1
Παρασίτωση	1,0	0
Δηλητηρίαση	1,0	1,0
Λοίμωξη	5,1	2,0
Ελονοσία	3,1	4,1
Ψωρίαση	1,0	0
Ψείρες	1,0	1,0
Δεν αρρώστησε	73,5	63,3
Θάνατος από πείνα	0	9,2
Θάνατος από φυματίωση	0	3,1
Θάνατος από δηλητηρίαση	0	1,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 43

Συσχέτιση ανάμεσα στην εμφάνιση ασθενειών και την ηλικία των Αθηναίων κατά τη Γερμανική κατοχή. (η=98).

	Μέσος όρος ηλικίας των ερωτώμενων
Ασθένησαν	15,3 ($\pm 5,6$)
Δεν ασθένησαν	19,4 ($\pm 7,4$)
τιμή P	0,01

ΕΝΤΥΠΟ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

Α. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

1. Φύλο: Άνδρας
Γυναίκα
2. Ποια χρονιά γεννηθήκατε:

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ'

ΕΝΤΥΠΟ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

α) Που κατοικούτε σήμερα;

4. α. Από πότε μέλλε διαμένετε στο νοικοκυριό σας;
β. Που ήταν το σπίτι των γονιών;
γ. Υπήρχαν παιδιά στην οικογένεια; Εάν ναι, ποιος;

5. α. Που υπήρχαν σπουδές οι γονείς σας;
β. Που σπούδαζε ο πατέρας κατά την περίοδο της κατοχής;
γ. Το ίδιο σπούδαζε σπουδάζει και πριν την κατοχή;
δ. Που ήταν το μεγάλο εισόδημα του νοικοκυριού;
ε από τη εργασία;
στ από άλλες πηγές;

ζ. Μέσω ποιών των συνθηκών που επικρατούσαν, χάραξε την πορεία σας τότε; ή κάποιο άλλο μέσο της εποχής;

6. α. Στον πόλεμο του 1940 συμμετείχατε;
β. Εάν ναι, κατά τη διάρκεια της συμμετοχής;
γ συμμετείχατε;
δ χωρίς όπλα;
ε συμμετείχατε δίπλα σε 1940;

ΕΝΤΥΠΟ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

Α. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

1. Φύλλο: Άνδρας
Γυναίκα
2. Ποια χρονολογία γεννηθήκατε;
3. α. Σε ποιά περιοχή της Αθήνας κατοικούσατε;
β. Μήπως κατά τη διάρκεια της κατοχής αλλάξατε
i) τόπο διαμονής,
ii) κατοικία.
Εάν ναι, γιατί;
γ) Που κατοικείτε σήμερα;
4. α. Από πόσα μέλη αποτελούνταν το νοικοκυριό σας;
β. Ποιό ήταν το φύλο των μελών;
γ. Υπήρχαν παιδιά στην οικογένεια; Εάν ναι, πόσα;
5. α. Ποιό επάγγελμα ασκούσαν οι γονείς σας;
β.. Ποιό επάγγελμα ασκούσατε κατά την περίοδο της κατοχής;
γ. Το ίδιο επάγγελμα ασκούσατε και πριν την κατοχή;
δ. Ποιό ήταν το μηνιαίο εισόδημα του νοικοκυριού;
i) από την εργασία,
ii) από άλλες πηγές;
ε. Μήπως λόγω των συνθηκών που επικρατούσαν, χάσατε την εργασία σας εσείς ή κάποιο άλλο μέλος της οικογένειας;
6. α. Στον πόλεμο του 1940 επιστρατευθήκατε;
β. Εάν ναι, κατά τη διάρκεια της επιστράτευσης
i) αρρωστήσατε;
ii) χάσατε βάρος;
iii) στερηθήκατε διάφορες τροφές;

B. ΔΙΑΤΡΟΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

7. α. Ποιές ήταν οι τροφές που καταναλώνετε σε εβδομαδιαία βάση;
β. Σε τί ποσότητες ημερησίως;
8. α. Ποιές ήταν οι τιμές των προϊόντων;
β. Ποιές ήταν οι τιμές πριν την περίοδο της κατοχής;
9. Ποιές τροφές στερηθήκατε λόγω έλλειψης;
10. α. Υπήρχαν τροφές ή μη βρώσιμα είδη, τα οποία καταναλώσατε για πρώτη φορά λόγω ανάγκης;
β. Καταναλώσατε αλλοιωμένα τρόφιμα;
11. α. Ποιές μεθόδους μαγειρέματος χρησιμοποιούσατε;
β. Ποιές μεθόδους συντήρησης τροφίμων είχατε στη διάθεσή σας (π.χ. ψυγείο πάγου κ.ά.);
12. Πως γινόταν η κατανομή της τροφής στα μέλη του νοικοκυριού;
13. Πόσες φορές την ημέρα τρώγατε;
14. α. Πριν την περίοδο της κατοχής νηστεύατε;
β. Κατά τη διάρκεια της κατοχής συνεχίσατε να νηστεύετε;
15. Υπήρχαν τροφές, τις οποίες καταναλώνετε σε εορτές και σε ειδικές περιστάσεις;
16. Κυκλοφόρησαν διάφορες ειδικού τύπου τροφές, συμπληρώματα διατροφής ή ανορεκτικά σκευάσματα;

Γ. ΜΕΘΟΔΟΙ ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΗΣ ΤΡΟΦΗΣ

17. Με ποιόν τρόπο εξασφαλίζατε την τροφή σας; (Να προσδιοριστούν τα είδη τροφής.)

- i. Αγορά,
- ii. Δελτίο,
- iii. Συσσίτιο,
- iv. Δώρα / κεράσματα,
- v. Ζητιανιά,
- vi. Κλοπή,
- vii. Ανταλλαγή τροφίμων,
- viii. Καλλιέργεια,
- ix. Υπολείμματα τροφής σε σκουπίδια,
- x. Σύλλογή τροφής από το περιβάλλον (π.χ. χόρτα κ.ά.),
- xi. Πορνεία,
- xii. Άλλα.

18. Το μηνιαίο εισόδημά σας επαρκούσε για την εξασφάλιση της τροφής;

19. Αναγκαστήκατε να πουλήσετε πράγματα αξίας, προκειμένου να εξασφαλίσετε είδη διατροφής;

Δ. ΝΟΣΗΜΑΤΑ

20. Ποιές ήταν οι συνήθεις αρρώστιες εκείνη την εποχή; (Αναφέρατε διάφορα συμπτώματα των ασθενών.
21. α. Χάσατε βάρος εκείνο το διάστημα; Εάν ναι, πόσο περίπου;
β. Άλλα μέλη της οικογένειάς σας έχασαν βάρος;
22. Ποιοί ήταν πιο ευάλωτοι στις διάφορες ασθένειες, τα παιδιά, οι μεσήλικες ή οι ηλικιωμένοι;
23. α. Εσείς αρρωστήσατε; Εάν ναι, από τί;
β. Άλλο μέλος της οικογένειας αρρώστησε; Εάν ναι, από τί;
24. Υπήρχαν φάρμακα εκείνη την εποχή;
25. Η ιατρική περίθαλψη παρέχονταν σε όλους ανεξαιρέτως;
26. Η αντιμετώπιση των ασθενειών ήταν αποτελεσματική;
27. Λαμβάνατε προληπτικά μέτρα κατά των ασθενειών; Εάν ναι, ποιά ήταν αυτά;

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ'

ΧΑΡΤΟΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΑΤΟΧΗΣ

2. Χαρτονόμισμα 10 δραχμών του 1941

3. Χαρτονόμισμα 50 δραχμών του 1942

ΧΑΡΤΟΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΑΤΟΧΗΣ

1. Χαρτονόμισμα 1 δραχμής του 1941.

2. Χαρτονόμισμα 2 δραχμών του 1941.

3. Χαρτονόμισμα 50 δραχμών του 1943.

4. Χαρτονόμισμα των 100 δραχμών του 1941.

5. Χαρτονόμισμα των 1.000 δραχμών του 1942.

6. Χαρτονόμισμα των 5.000 δραχμών του 1942.

7. Χαρτονόμισμα των 10.000 δραχμών του 1942.

8. Χαρτονόμισμα των 25.000 δραχμών του 1943.

9. Χαρτονόμισμα των 100.000 δραχμών του 1944.

10. Χαρτονόμισμα 1.000.000 δραχμών του 1944.

11. Χαρτονόμισμα 5.000.000 δραχμών του 1944.

12. Χαρτονόμισμα 10.000.000 δραχμών του 1944.

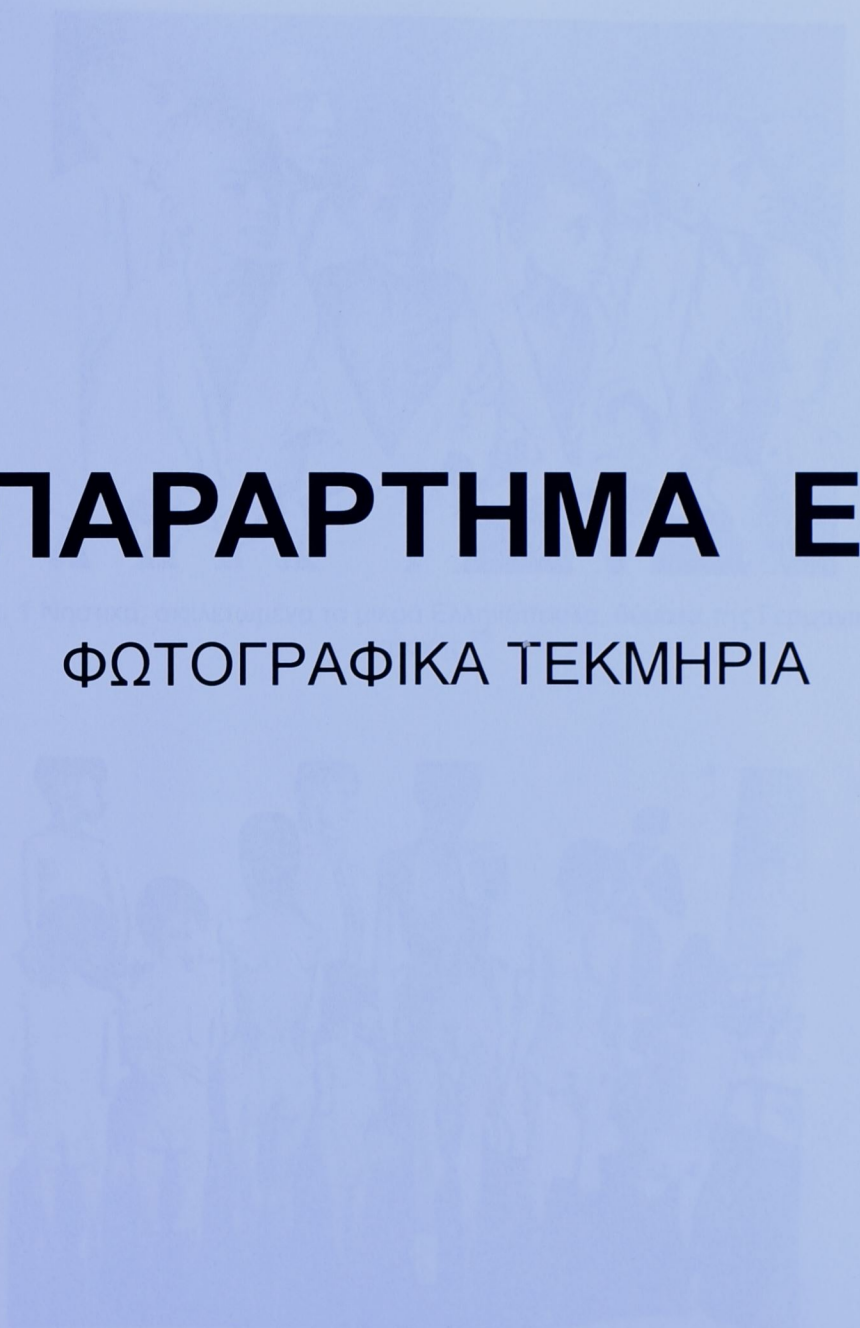
13. Χαρτονόμισμα 25.000.000 δραχμών του 1944.

14. Χαρτονόμισμα 500.000.000 δραχμών του 1944.

15. Χαρτονόμισμα 2.000.000.000 δραχμών του 1944.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε΄

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ

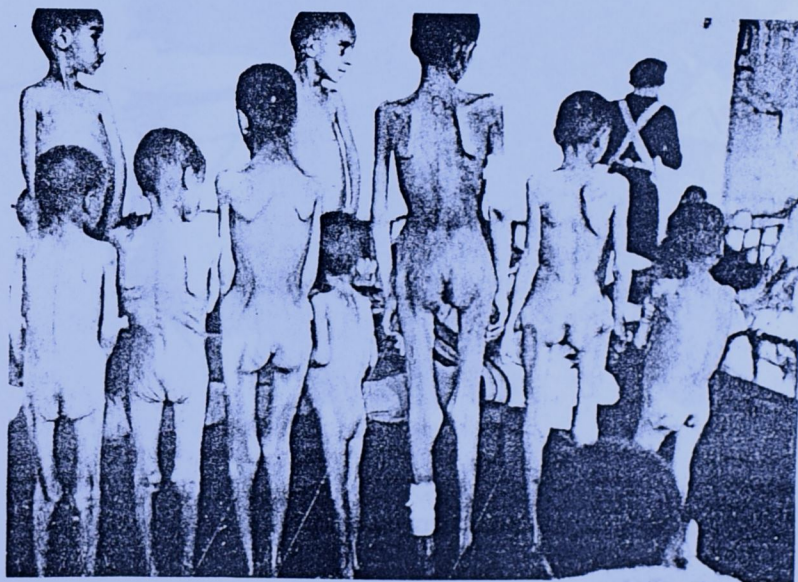
Εκ. 1. Ελληνόφωνοι σκλάβοι στο νη. Σάμω.¹⁰

¹⁰ Μπαρμπάκης Δ., «Οδοιπορικό της Ελλάδας, με επίκεντρο τη Σάμω, μέσα στα χρόνια 1900-1909», Εταιρεία Σλαβικών Σπουδών 1988, σελ. 87.

¹¹ Δ. Μ. Λαμπός 65, Μπαρμπάκης Δ., σελ. 102.

Εικ. 1 Νηστικά, σκελετωμένα τα μικρά Ελληνόπουλα, θύματα της Γερμανικής κατοχής.⁹⁵

Εικ. 2. Ελληνόπουλα σκελετωμένα από την πείνα.⁹⁶

⁹⁵ Μαγκριώτης Δ., «Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα κατοχής κατά τα έτη 1941 - 1944», Επανεκδοση Αθήνα 1996, σελ. 97.

⁹⁶ ό.π. (υποσ. 95), Μαγκριώτης Δ., σελ. 112.

Εικ. 3. Κάποιος πεινασμένος αναζητά τροφή στα σκουπίδια.⁹⁷

⁹⁷ Παράσχος Κων/νος, «Η κατοχή. Φωτογραφικά τεκμήρια 1941-1944», Αθήνα 1973, εικ. 30.

Εικ. 4. Ένας νεκρός από την πείνα στο πεζοδρόμιο.⁹⁸

⁹⁸ ό.π. (υποσ. 97), Παράσχος Κων/νος, εικ. 33.

Εικ. 5. Νεκροί από την πείνα.⁹⁹

Εικ. 6. Μπλοκαρι νεκρών από την πείνα σε φασίστες.

⁹⁹ ό.π., (υποσ. 95), Μαγκριώτης Δ., σελ. 81.

Εικ. 6. Μεταφορά νεκρών από την πείνα, με φορητό.¹⁰⁰

¹⁰⁰ ό.π. (υποσ. 97), Παράσχος Κ., εικ. 64.

Εικ. 7. Μία γυναίκα πλησιάζει τις γραμμές του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου στην Καλλιθέα, για να μαζέψει χόρτα.¹⁰¹

¹⁰¹ ό.π. (υποσ. 97), Παράσχος Κ., εικ. 44.

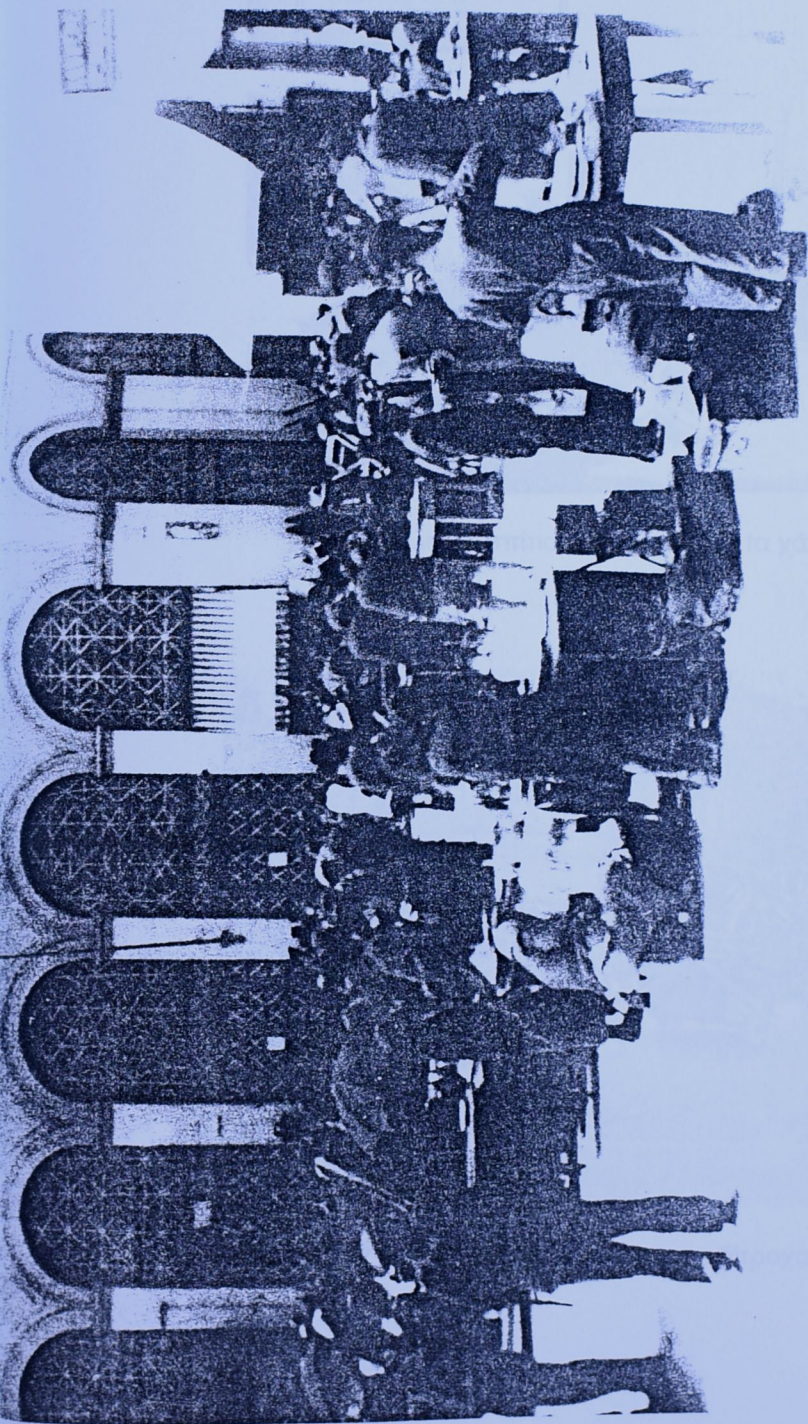
Εικ. 8. Στο εργοστάσιο του ΦΙΞ έχουν εγκατασταθεί συσσίτια.¹⁰²

¹⁰² ό.π. (υποσ. 97), Παράσχος Κ., εικ. 44.

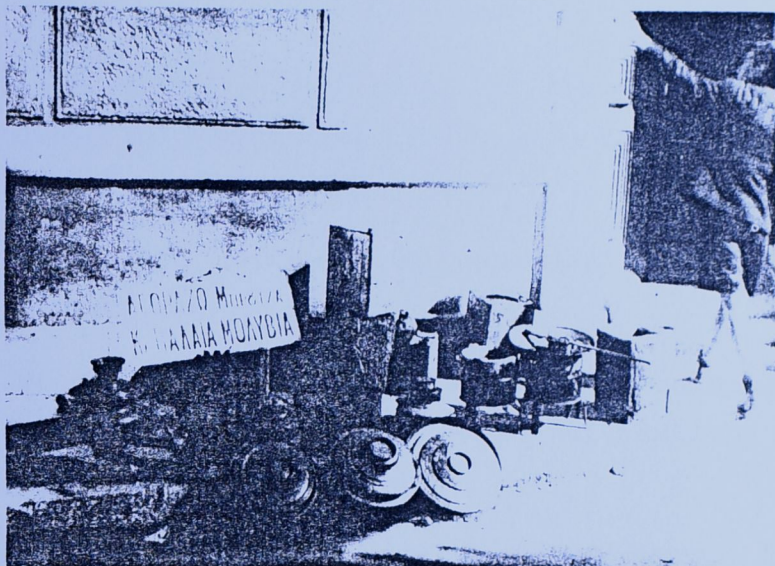
Εικ. 9. Τα λαϊκά συσσίτια.¹⁰³

¹⁰³ ό.π. (υποσ. 95, Μαγκριώτης Δ., σελ. 129.

Εικ. 10. Στο Μοναστηράκι. Η πλατεία έχει μεταβληθεί σ' ένα απέραντο υπαίθριο εστιατόριο.¹⁰⁴

¹⁰⁴ ό.π. (υποσ. 97), Παράσχος Κ., εικ. 81

Εικ. 11. Όλα τα σπίτια άδειασαν από τα χάλκινα σκεύη.¹⁰⁵

Εικ. 12. Μεταφορά «καυσίμων» με δίτροχα καροτσάκια.¹⁰⁶

¹⁰⁵ ό.π. (υποσ. 97), Παράσχος Κ., Εικ. 72.

¹⁰⁶ ό.π. (υποσ. 95), Μαγκριώτης Δ., σελ. 177.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Valaoras V.G., «Some Effects of Famine on the Population of Greece», Milbank Fund Quarterly, 1946.
2. Γατόπουλος Δ., «Ιστορία της κατοχής», τόμος Β', Εκδοτικός οίκος Πέτρου Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι α.χ.
3. Γραφείο Χωροταξικών και Πολεοδομικών Μελετών και Ερευνών του Υπουργείου Δημοσίων Έργων, «Αι θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο», Αθήνα 1946.
4. Γρηγοριάδης Φοίβος, «Γερμανοί. Κατοχή. Αντίσταση.», Εκδόσεις «Νεόκοσμος», Αθήναι 1973.
5. Δημητριάδης Φωκίων, «Σκιά πάνω απ' την Αθήνα. Σκίτσα της κατοχής», Εκδόσεις Μάρη, Αθήνα 1970.
6. Ζάννας Αλεξ., «Η κατοχή», βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1964.
7. Θωμαδάκης Σταύρος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση», Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο. Αθήνα 1984.
8. Λιάτσος Δημ., «Ιστορίες της Κατοχής», Τυπογραφείο Ελληνικό Βιβλίο», Αθήνα 1973.
9. Μαγκριώτης Δημ., «Θυσίαι της Ελλάδος και Εγκλήματα κατοχής κατά τα έτη 1941-1944», πρώτη έκδοση Αθήνα 1949, Επανέκδοση Εκδόσεις Φόρμιγξ, Αθήνα 1996.
10. Mazower Mark, «Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της κατοχής», μετάφραση Κ. Κουρεμένος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.
11. Μαρούδης Γιώργος, «Το ημερολόγιο της πείνας», Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1976.
12. Πανταζίδης Ξενοφών, «Η Ιστορία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού»,

1ος τόμος, Copyright Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Αθήνα 1987.

13. Παράσχος Κων/νος, «Η κατοχή. Φωτογραφικά τεκμήρια 1941-1944», Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1973.
14. Πύρπασος Χρήστος, «Τον καιρό της μπομπότας», Εκδόσεις Γράμματα, Αθήνα 1977..
15. Σφαέλλος Κ., «Τα παιδιά στην κατοχή», Εκδόσεις Κένταυρος, Αθήνα 1976.
16. Τράπεζα της Ελλάδος, «Έκθεσις του Διοικητού της Τραπέζης επί του ισολογισμού του έτους 1940», Αθήναι 1941.
17. Τράπεζα της Ελλάδος, «Έκθεσις του Διοικητού της Τραπέζης επί των ισολογισμών των ετών 1941, 1944, 1945 και 1946», Αθήναι 1947.
18. Τσάτσου Ιωάννα, «Φύλλα κατοχής», Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Τυπογραφείο Αδελφών Γ. ΡΟΔΗ, Αθήναι 1965.
19. Τσουδερός Ε., «Ο επισιτισμός 1941-1944», Εκδότης Αργύρης Παπαζήσης, Αθήναι 1946.
20. Hourmouzios S.L., «Starvation in Greece», Harrison & Sons Ltd., 1943.
21. Χρηστίδης Χρ., «Χρόνια κατοχής 1941-1944, μαρτυρίες ημερολογίου», Τυπογραφείο Π. Κλεισιούνης Ο.Ε., Αθήνα 1971.

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ

[illegible]

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΘΟ-ΠΟΥ ΚΑΡ
ΔΩΝ ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΗ 1000 613.209
B. Καραχώστα

5899

3285

**ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ**

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Υπ. Βιβλ. κης Χαροκόπειου Παι. μ. 957705

* 5 8 9 9 *

x-HUx

